

Вихований під впливом Габсбургів й у дусі ортодоксального католицизму, Сигізмунд III був речником сильної монаршої влади. На перших порах свого 45-річного правління він значно вище цинив свій дідичний шведський королівський трон (до 1592 р. Сигізмунд III був наступником цього трону, а у 1592-1599 рр. – шведським королем), ніж елекційний трон Речі Посполитої. Це не подобалося шляхті й значній частині магнатерії. Вони не схвалювали деяких кроків Сигізмунда III на початку його правління. Згідно зі своїми католицькими контрреформаційними поглядами, він намагався зміцнювати зв'язки з Габсбургами, захисниками католицизму. Король не зважав на те, що до вступу його на престол Речі Посполитої реформація у ній здобула великі успіхи і чимало її представників було серед шляхти (про реформацію і контрреформацію див. далі). Під впливом намовлянь свого батька – шведського короля Юхана III – Сигізмунд III, остерігаючися втратити шведський престол, вдався до переговорів з Габсбургами, обіцяючи, після свого зречення, забезпечити польську корону за австрійським ерцгерцогом Ернстом Габсбургом (за винагороду у 400 тис. гульденів), вимагаючи взамін запевнення йому, Сигізмундові III, шведського трону. Сигізмунд III не зважився залишити Річ Посполиту й виїхати до Швеції, як того хотів його батько, а союз з Габсбургами скріпив своїм шлюбом з дочкою штірійського ерцгерцога Карла з роду Габсбургів – Анною. Таємницю цих переговорів виклав сеймовим послам Максиміліан Габсбург, котрий теж претендував на польську корону. Я. Замойський, який на той час рішуче розійшовся з королем з низки питань, зокрема у ставленні до Габсбургів, стосовно яких коронний канцлер був настроєний вороже, звинуватив Сигізмунда III в порушенні законів Речі Посполитої. У країні поведінка короля викликала обурення. На сеймі 1592 р., який розглядав, зокрема, її (тому сейм був названий “інквізиційним”), король, за вдачею дуже впертий, принаймні частково погодився з висунутими проти нього звинуваченнями, але заперечив твердження, що мав намір зректися польського престолу і зобов'язався без дозволу сейму не виїжджати до Швеції, щоб після смерті батька посісти тамтешній престол. Компрометація короля потягнула за собою послаблення його авторитету в країні, викликала недовіру шляхти, яка вбачала у ньому правителя, що порушує “золоті” шляхетські вольності (так стверджувала тогочасна шляхетській публіцистика), у даному випадку одного з головних їх складників – права вільної елекції. Сейм 1592 р. знеохотив Сигізмунда III шукати порозуміння з шляхтою. Між королем і шляхтою утворилося провалля, яке унеможливлювало співробітництво.

Незадоволення шляхти викликало також прагнення короля посилити свою владу. Його запідозрювали в намірі запровадити у Речі Посполитій абсолютистські методи правління при опорі на відданих йому магнатів. Програма королівського угруповання, сформульована в тогочасній публіцистиці, зокрема, в *Сеймових проповідях* талановитого єзуїта *Пйотра Скарпи* (1536-1612), не могла не занепокоїти шляхту, оскільки в ній передбачалося позбавити її багатьох здобутих привілеїв, а посольській ізбі надати тільки дорадче значення. З певних натяків П. Скарпи можна було здогадуватися, що він мав на меті скасувати вільну елекцію, звану його ідейними противниками “зіницею золотої вольності”, запровадити спадковість королівського трону. Слід, однак, мати на увазі, що Сигізмунд III усвідомлював неможливість насадження в Речі Посполитій абсолютизму і лише прагнув повернути королеві владу в тому обсязі, який той мав до Генрикових артикулів 1573 р.

Велике незадоволення викликала релігійна політика Сигізмунда III, наскрізь контрреформаційна. Таким чином він спромігся налаштувати проти себе протестантську шляхту, яка загалом проявляла особливо значну політичну активність. Після укладення Брестської унії 1596 р. до табору незадоволених політикою короля приєдналася й православна шляхта. Король, щоправда, до гострих репресій релігійного характеру не

вдавався, але всіляко сприяв римо-католикам, зокрема роздавав маєтки і посади передусім їм, через що зменшувалася кількість сенаторів-протестантів (православних серед сенаторів майже не було).

Переконавшись у тому, що її інтересів центральна влада в особі короля і сенаторів не бере до уваги, шляхта неодноразово висловлювала з цього приводу обурення, висувала гасло збереження “золотих” вольностей, тобто всіх своїх прав. Оскільки ж при цьому вона не висувала нічого нового, а трималася тільки за минуле, то зазначене гасло було догматичним, відірваним від завдань, що їх на порядок денний ставило політичне життя.

З огляду на таку ситуацію, шляхетська опозиція королеві та його оточенню, підтримана з певних міркувань частиною магнатерії, постановила змусити короля внести зміни у внутрішню політику. Використовуючи гарантоване Генриковими артикулами право на опір (рокош), шляхта підняла проти короля заколот, званий **Сандомирським рокошем**, оскільки він був проголошений в Сандомирі, або *рокошем Зебжидовського*, тому що його очолив Миколай Зебжидовський, краківський воєвода, один з опозиційно налаштованих до короля магнатів. Рокошові передувало кілька подій. На заклик малопольського генерального сеймику, який проходив у Новому Місті Корчині в лютому 1606 р., в селі Стенжиці під Варшавою зібралося чимало шляхти, щоб стежити за роботою скликаного у Варшаві на березень сейму. На сеймі розглядалися питання проведення державних реформ, зокрема про запровадження систематичного, щорічного збору податків, створення постійної регулярної армії. На сеймі головна боротьба розігралася не навколо пропонуваніх реформ, а у зв'язку з розробленим протестантами проектом постанови, спрямованої проти призвідців релігійних незгод. За намовою П. Скарги, король рішуче спротивився ухваленню цього проекту, що опозиція розцінила як вияв підготовки замаху на шляхетські вольності.

Сейм у квітні 1606 р. закінчився невдало. Спроба короля і сенату дійти згоди зі Стенжицьким з'їздом результатів не дала. Після сейму, згідно з постановою цього з'їзду, шляхта зібралася у червні в Любліні й гостро засудила поведінку короля та його оточення. Тут також була представлена програма державних реформ. За рішенням Люблінського з'їзду, в серпні 1606 р. пройшов з'їзд шляхти в Сандомирі (її зібралося кількадесят тисяч). З'їзд перетворився на конфедерацію, учасники якої проголосили рокош. Рокошани ухвалили свої вимоги з 64 статей (артикулів), що охоплювали широке коло питань – від тих, що стосувалися державного устрою, до економічних. Вони мали на меті значно обмежити повноваження королівської влади, пропонували відібрати у короля право роздавати вакантні земські уряди і замінити його запровадженням обрання земських урядників; вимагали від обраних на сейм послів обов'язкового дотримання ними сеймикових інструкцій, збільшити повноважень сенаторів-резидентів при королі, вигнання єзуїтів з країни. Рокошани виступали також проти підтримання тісних зв'язків Речі Посполитої з Габсбургами і Римською курією, контрреформаційної політики короля, проти всього, що загрожувало “золотим” вольностям. Ці та інші вимоги виявляють їх суперечливий характер: з одного боку, йшлося про позитивні зміни в державному устрої, з другого боку, вони демонстрували короткозорість шляхти, нехтування політичних реалій.

Склад конфедератів-рокошан був різноманітний. Серед них були і католики (зокрема, М. Зебжидовський), і протестанти (головним з них був литовський підचाший кальвініст Януш Радзивілл). Поряд з авантюристами було чимало тих, хто виступав з позицій позитивних реформ. Сандомирський з'їзд визнав себе уповноваженим проводити державні реформи. Делегація рокошан відвідала короля і представила йому на розгляд свої артикули. Король їх рішуче відхилив і виступив проти рокошан зі кількатисячним військом. З огляду на чисельну перевагу королівського війська ті

відступили з Сандомира. У жовтні 1606 р. дійшло до угоди ворогуючих сторін. Сигізмунд III заявив, що постулати рокошан, як і його прихильників-регалістів, розгляне наступний сейм. Незважаючи на це, конфедерація не була розпущена.

Рис.15. Королівський палац і колона Сигізмунда III Вази у Варшаві (від 1611 р. резиденція королів).

Зволікання зі скликанням обіцяного королем сейму довело до відновлення конфлікту. А результати дебатів на зібраному в травні 1607 р. сеймі так обурили рокошан, що вони відмовилися коритися королеві. На своєму з'їзді під Єнджейовом рокошани зважилися виступити з вимогою детронізації короля. Розпочалася міжусобна війна. Під *Гузавом* (у Малопольщі) 6 липня 1607 р. королівське військо на чолі з гетьманом польним коронним Станіславом Жулкевським і гетьманом великим литовським Яном Каролем Ходкевичем розбило рокошан. По цьому тривалий час велися переговори між обома сторонами конфлікту, аж врешті міжнародна ситуація Речі Посполитої, особливо втручання її у справи Російської держави, прискорила ліквідацію рокошу. У 1608 р. його керівники перепросили короля і зріклися думки про його детронізацію; натомість, король відмовився від планів зміцнити свою владу. Сейм 1609 р., за згодою короля, амністував учасників рокошу.

Таке завершення конфлікту означало кінець ілюзій здійснити державні реформи, за проведення яких виступали король зі своїм оточенням і рокошани. Для державно-політичного устрою рокош, як і період після нього, мав переломний характер. Середня шляхта, двигун опозиції королівській владі, зазнала поразки. З її планів перетворити започаткований рух у наступний етап боротьби за ексекую прав нічого не вийшло. Натомість, під прикриттям фразеології про "золоті вольності" почала просуватися до влади, чим далі, тим настирливіше, магнатська олігархія. Боротьба за владу переходила в площину боротьби між королем з його оточенням, в якому верховодили магнати, з одного боку, і магнатськими угрупованнями – з другого.

Сандомирський рокош на тривалий час послабив прагнення королівської влади зміцнити свої позиції в державі. Але справа посилення цієї влади була надто важливою, щоб її занехаяти, тим більше, що в тогочасній Європі станова організація державної влади занепадала, натомість посилювався абсолютизм. Обом Вазам на польському престолі – Сигізмундові III і *Владиславові IV* (1632-1648) – вдавалося успішно тримати кермо правління в своїх руках. Завдяки вдалому використанню антагонізмів між магнатськими угрупованнями, вони загалом домагалися проведення через сейми вигідних для

себе ухвал. Разом з тим, тиск короля і цих угруповань на посольську ізбу призводив до того, що вона не завжди завершувала свою роботу успішно у відведений для цього строк, і сейм через це був зірваний. Таких сеймів з 37, скликаних Сигізмундом III, було 6, а з 15, скликаних Владиславом IV – 3.

Після рокошу Зебжидовського в Речі Посполитій зросла роль сеймиків. Вони перейняли на себе значну частину функцій центральних органів влади. Особливо важливим було те, що від 1613 р. сеймики значною мірою узурпували, без значного опору зверху, збирання податків, чим спричинили децентралізацію фінансової системи держави. Сеймики навіть почали займатися наймом місцевого війська, виділяючи на його утримання суми із зібраних у відповідному воєводстві податків. На сеймиках чимраз більше тон задавали магнати, демагогічно використовуючи звернені до шляхти заклики захищати дороги для неї “золоті вольності”.

Післярокошова ситуація характеризувалася ігноруванням королівською владою інтересів шляхти. Остання це сприймала як наступ на свої історичні права, закріплені у привілеях. Така ситуація тривала впродовж чотирьох десятиріч. Не випадково на цей час припадає наступний важливий етап **формування шляхетської ідеології й суспільної поведінки шляхти**.

Всупереч постанові Радомського сейму 1505 р., де зазначено, що “лише той може вважатися шляхтичем, кожен з батьків якого шляхтич і походить зі шляхетської родини”, нерідко шляхтичами ставали вихідці з селян і міщан. Це відбувалося внаслідок мішаних шляхетсько-селянських і шляхетсько-міщанських шлюбів та незаконного придбання шляхетства й нобілітації. У 1630-х роках шляхтич Краківського воєводства Валеріан Неканда Трепка склав список близько 2400 родин, які безправно йменувалися шляхетськими. Список, глузливо названий *Книгою хамів* (*Liber chamorum*), не будучи джерелом вповні вірогідним, усе ж містив багато цікавої інформації, почерпнутої з документів і зібраних його автором усних відомостей про підробку шляхетства. Підробка не була справою надто складною хоч би тому, що в Короні не велися списки (реєстри) шляхти. Що ж до нобілітації, то до 1578 р. вона надавалася виключно королем. У 1578 р. сейм постановив, що король має право надавати шляхетство під час воєнного походу і на сеймі. За сеймовою постановою 1601 р. надання шляхетства могло відбуватися тільки за згодою сейму. Різновидом нобілітації був *індигенат*, або надання польського шляхетства іноземним шляхтичам. До 1641 р. король це міг робити на сеймі, відтоді – тільки за згодою сейму. Всі випадки нобілітації відображалися в королівських привілеях, виданих ошляхетненим особам. “Шляхетство було носієм особливої субкультури з властивими тільки їй уявленнями про світ, специфічною етикою (...) і самосвідомістю. Ця суб’єктивна винятковість була яскраво відбита в шляхетській ментальності (...) Шляхетство розглядалось як якийсь особливий, ледве не небесний дар (...) Істинний шляхтич ніби генетично наслідує весь можливий спектр достоїнств (...) Польському шляхтичеві був властивий становий нарцисизм. Благородне походження надавало йому у власних очах як би особливий психофізіологічний стан, який робив його духом і тілом відмінним від плебея. Розумові і фізичні достоїнства, добродетель і сила, свобода і відповідальність знаходили в ньому, як вважали шляхетські ідеологи, гармонійне поєднання. Недоліки шляхти – й ті розглядались як продовження його достоїнств, якийсь надлишок сил і здібностей, дарованих йому небесами” (М. Дмитрієв).

Свідомість шляхти й значної, якщо не переважної частини, магнатерії була позначена подальшою догматизацією. Усе, що не відповідало їхнім поглядам, у тому числі й корисне для країни, відкидалося як неслухне. До найбільш важливих шляхетських догматів належали такі: (1) переконаність у тому, що Захід не може обійтися без польського хліба, а отже, економічно залежить від Польщі; тому нема потреби вдаватися

до кардинальних змін у вітчизняному господарстві (“Польща – шпихлір Заходу”); (2) впевненість у тому, що Польща має ідеальний державно-політичний устрій, відбитий в “золотих вольностях”, і що його потрібно постійно захищати від “псування” будь-якими змінами; (3) переконаність у винятковій місії Польщі як бастиону, “підмурівку” християнства (ортодоксального католицизму), найбільш заглибленого на Схід. Сукупність догм мислення шляхти підкреслювала вигадані нею вищість, перевагу шляхетської Польщі, її законів і звичаїв над рештою світу, приписувала Польщі особливу над нею Божу опіку. Цю систему шляхетського способу мислення діячі польського Просвітництва другої половини XVIII ст. назвали, з позиції її розвінчання, *сарматизмом*. Слід мати на увазі, що в ширшому розумінні **сарматизм** – це спосіб життя шляхти, система її життєвих установок, котрі виникли на ґрунті її виняткового становища в Речі Посполитій.

Вихідним ідейним пунктом сарматизму була характерна для епохи Відродження XV-XVI ст. і пов’язана з розвитком історичного мислення загальноєвропейська тенденція, що виявлялася в пошукові родоводу держав і народів. Починаючи від Я. Длугоша, польські історики-хроністи джерелом родоводу Польщі вважали давніх сарматів, приписуючи їм ряд особливих рис, насамперед, виняткову мужність. Причому сарматів від того часу, коли вони начебто підкорили слов’ян, ототожнювали з ними. Згодом сарматами почали вважати тільки поляків. А в XVII ст. виняткова приналежність до сарматів стала приписуватися польській шляхті. Таким чином, еволюція сарматського міфу породила й вкорінила уявлення про шляхту як польський народ (націю). Ідеологія шляхетського сарматизму логічно включала в себе й нехоть до чужоземців та їхнього впливу на Польщу, інакше кажучи, *ксенофобію*. Остання мала головним чином антизахідний характер. Шляхта вороже ставилася до проникнення в Польщу західної культури. Це поглиблювало недоброзичливе ставлення до королівського і магнатських дворів, які жили на західний манер.

Сарматська міфологія посилювала, поряд зі становою, й родинно-родову самосвідомість польської шляхти. У XV-XVII ст. значно зріс інтерес до генеалогії. Шляхтич був надзвичайно гордий, якщо знаходив згадку про свій герб або рід в *Історії славного Польського королівства* Я. Длугоша. Але й той шляхтич, хто не міг цим похизуватися, тим не переймався. З’являлося чимало фальшивих і фантастичних генеалогій. Шляхта замикалася в собі, її кругозір обмежувався двором, в якому вона мешкала, фільварком, де вона господарювала, визискуючи своїх підданих. То був прояв самоутвердження шляхти, який зводився до солодких спогадів про минуле, коли шляхта перебувала на поверхні політичного життя країни, задавала йому тон і навіть робила спроби диктувати свою волю.

Як тип широко взятої культури сарматизм знайшов своє відлуння в Литві, Білорусі, українських землях. Щодо останніх, то тут під час національного відродження, яке на повну силу розвивалося з 20-х років XVII ст., сарматська ідея в її українському варіанті набула дещо несподіваної модифікації. “Узагальнено це можна окреслити як проєкцію сарматського міфу на власне – руське – минуле, а звідси ототожнення метафори *Сарматія* з поняттям конкретно-історичним *Русь*” (Н. Яковенко). До сказаного слід додати, що, підкресливши правову рівність всіх членів шляхетського стану, сейм 1641 р. оголосив недійсними здобуті (очевидно магнатами) з-за кордону (головним чином даровані імператором Священної Римської імперії) князівські титули.

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст. важливе місце у внутрішньо-політичному житті Речі Посполитої займало **українське козацтво**. До цього періоду, в основному в другій і третій чвертях XVI ст., воно сформувалося в районі Середнього і Нижнього Подніпров’я. Відповідно, козацтво складалося з низового, яке перебувало за

дніпровськими порогами і мало своїм центром Запорозьку Січ, та тієї частини, що заселяла південні терени Київського воєводства, її королівські маєтки. Це формування було наслідком колонізаційних процесів у Подніпров'ї, в яких головною силою виступали селяни і міщани, що тікали від феодальної експлуатації з інших регіонів України. Воно посилено відбувалося й в останній чверті XVI – першій половині XVII ст.

Завдяки тому, що козаки були звільнені від тих феодальних повинностей, які виконувалися селянами і міщанами (повинністю козаків було служити військово Речі Посполитій і старостам, які згаданими королівщинами володіли пожиттєво), вони були великою соціально притягальною силою для багатьох з тих, хто прагнув звільнитися від феодальної експлуатації; тож лави козаків постійно поповнювалися такою людністю. Поступово козацтво перетворилося на захисника соціально-національних інтересів українського народу.

Козацтво було й серйозним чинником дипломатичних відносин Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, оскільки козаки здійснювали Дніпром і Чорним морем напади на володіння цих держав, що ускладнювало ці відносини. У 1577 р. при допомозі козацького загону господарський престол у Молдавському князівстві здобув Іван Підкова, за походженням молдаванин, до цього козак (видавав себе за брата убитого перед тим господаря Івоні). У результаті натиску на нього об'єднаних сил турків і молдавських бояр він відступив на територію Речі Посполитої. По-зрадницькому схоплений наступного року в Брацлавському воєводстві тамтешнім воєводою князем Янушем Збаразьким, він на вимогу турецького султана і за наказом Стефана Баторія був того ж року страчений у Львові.

Польський уряд, забороняючи козакам чинити напади, був водночас зацікавлений у їх використанні для захисту південно-східних кордонів Речі Посполитої від татарських вторгнень. З цією метою Стефан Баторій у 1578 р. сформував *реєстрове військо* з 500 козаків, які мали служити державі за відповідну платню. Окрім реєстрових були й козаки *нереєстрові*, причому останніх – набагато більше, ніж перших. Реєстрове військо мало свого начальника – виборного гетьмана. Військово-політичним центром всього козацтва була Запорозька Січ. Чисельність реєстрового козацтва повільно зростала. Реєстри сприяли утвердженню серед козаччини почуття своєї відокремленості від інших станів суспільства.

Спроби Стефана Баторія зробити козаччину слухняним зняряддям Речі Посполитої виявилися малорезультативними. Козацькі походи на Крим і проти Туреччини продовжувалися. Реагуючи на погрозу турецького султана провести похід проти Польщі, сейм 1590 р., у відповідь на козацькі розбої, прийняв ухвалу, що мала служити гарантією взятих Річчю Посполитою перед Портою зобов'язань вивести всіх козаків з Низу, звідки згадані козацькі походи здійснювались. За ухвалою, козаки передавались під ще суворіший нагляд держави. Внесених до реєстру 1000 козаків зобов'язали скласти присягу, що вони самовільно не порушуватимуть кордонів Речі Посполитої з Кримським ханством й Османською імперією.

Козаки знехтували цією сеймовою постановою. Один із старших тисячного реєстру *Криштоф Косинський*, шляхтич родом з Підляшшя, підняв у 1591 р. повстання проти королівської адміністрації на Подніпров'ї і тамтешніх українських та польських панів. Повстання тривало до 1593 р., але зазнало поразки; К. Косинський загинув у заключній його стадії. Поразкою закінчилося і козацьке повстання 1594-1596 рр., очолюване *Северином Наливайком*, вихідцем з простолюду, *нереєстровим* козаком. С. Наливайко від певного часу діяв спільно з реєстровими козаками, якими керував гетьман Григорій Лобода. Проти загонів С. Наливайка Річ Посполита вперше застосувала регулярну коронну армію. Козацька старшина видала полякам С. Наливайка й кількох інших

ватажків повстання. Їх спіткала жорстока розправа, зокрема, С. Наливайка 1597 р. було четвертовано у Варшаві. Щодо Г. Лободи, то ще під час повстання він був звинувачений козаками у зраді й убитий.

Перший же після розгрому повстання С. Наливайка сейм 1597 р. оголосив козаків “військовими злочинцями” й закликав польське військо командування “винищувати їх до останку”. Але уряд у військовій скруті час від часу змушений був спиратися на козацтво, використовувати його збройні можливості. Так було під час трьох війн Речі Посполитої з Швецією, Росією і Туреччиною, в котрі вона була втягнута впродовж першої чверті XVII ст. Тож слідом за репресивними ухвалами щодо козацтва йшли чергові набори до реєстрового війська, через що чисельність його зростала. Найпереконливіше козаки довели свою потрібність Речі Посполитій у Хотинській війні 1621 р., про яку йтиметься далі.

Після смерті у 1622 р. козацького гетьмана *Петра Конашевича Сагайдачного* польсько-козацька ворожнеча почала відновлюватися. Приводом до першого після цієї смерті польсько-козацького конфлікту було втручання запорожців у міжусобну боротьбу членів кримської правлячої династії Гірейів. У боротьбі переміг і став ханом Мегмед-Гірей (1623). Стамбул, якому він був неугодний, зробив спробу позбавити його влади. Тоді хан звернувся по допомогу на Січ. Козаки здійснили напад на місто Кафу (Феодосію), яка належала Туреччині, і, оскільки турецький флот ходив на Крим, щоб розгромити Мегмед-Гірея, запорожці тричі у 1624 р. і тричі у 1625 р., палячи й грабуючи, висаджувалися в околицях Стамбула. Вимогу польського уряду утриматися від морських походів у Туреччину козаки зігнорували.

У 1625 р. коронне військо під командуванням гетьмана польного коронного *Станіслава Конєцпольського* рушило на козаків, очолюваних у той час гетьманом *Марком Жмайлом*. Наприкінці цієї польсько-козацької війни помірковане крило козаків передало гетьманську булаву *Михайлові Дорошенку* й уклало угоду з С. Конєцпольським біля Курукового озера в урочищі Медвежі Лози (навпроти сучасного міста Кременчуга). Козаків було примушено скласти присягу на вірність королю, козацький реєстр встановлено у 6 тис. осіб, вони зобов'язалися відмовитися від морських походів, не підтримувати стосунків з іноземними державами.

Відновлення польсько-шведської війни за землі на узбережжі Балтії, яка проходила у 1626-1629 рр., спричинило значне збільшення козацького реєстру, оскільки уряд Речі Посполитої широко використовував у ній козацьке військо. У 1630 р. козаки на чолі з гетьманом *Тарасом Федоровичем* (Трясилом) піднялися проти коронного війська, яке після війни розташувалося на постій у Подніпров'ї. Згодом, у ході повстання, Т. Федорович, незгідний з тактикою компромісу, якої дотримувалася поміркована частина козацької старшини, залишив козацький табір і відступив на Запоріжжя, а ця старшина уклала з С. Конєцпольським, який і цього разу керував діями коронного війська проти козаків, угоду в місті Переяславі. Козаки погодилися виконувати Куруківську угоду, а С. Конєцпольський оголосив амністію учасникам повстання. Вкотре запорожці пообіцяли не чинити морських походів. Реєстр був збільшений до 8 тис. Він був значно перевищений під час т.зв. Смоленської війни Речі Посполитої з Росією, яка відбувалася у 1632-1634 рр.: і знову правлячі кола Речі Посполитої не змогли обійтися без використання козаків. Після неї соціально-політична ситуація на Подніпров'ї знову загострилася. Дії дислокованого тут коронного війська викликали незадоволення місцевої людності, козаків. Незадоволення було спричинене й тим, що 1635 р., за постановою сейму, ініційованою С. Конєцпольським, тоді уже гетьманом великим коронним, під керівництвом французького інженера *Гійома Левассера де Боплана* над першим дніпровським Кодацьким порогом була споруджена фортеця Кодак, яка

відрізала Запорозьку Січ від півдня Київського воєводства, перекривши доставку на Січ хліба й боєприпасів та обмежила вихід січовиків у Подніпров'я й подніпровців на Січ. Того ж 1635 р. запорозький загін під проводом *Івана Сулими* захопив і зруйнував Кодак, а його залог перебив. Після цього, за наполяганням польського командування, реєстровики, що перебували в Сулимовому загоні, видали І. Сулиму та його найближчих товаришів полякам. Чотирьох із них було четвертовано у Варшаві.

У 1637 р. спалахнуло козацьке повстання під проводом *Павла Бута* (Павлюка, товариша І. Сулими), якого запорожці обрали своїм гетьманом. Чимала кількість реєстровиків повстання не підтримала, навіть виступила проти нього у складі коронного війська, керованого гетьманом польним коронним *Миколаєм Потоцьким*. У вирішальній битві під селом *Кумейками* поблизу Канева повстанці зазнали нищівної поразки і відступили. Згодом вони видали П. Бута та інших ватажків. На козацькій раді в таборі під містечком Боровицею в грудні 1637 р. був підписаний, зокрема, писарем Війська Запорозького *Богданом Хмельницьким*, акт про капітуляцію козаків. П. Бута і двох його полковників було четвертовано у Варшаві. По Подніпров'ї прокотилася хвиля терору.

У відповідь на це під керівництвом новообраного гетьмана *Яцька Остряниці* (Острянина) у 1638 р. на Лівобережжі піднялося козацьке повстання. Зазнавши невдачі, Я. Остряниця з найближчою старшиною та багатьма рядовими козаками відступив у російські володіння, де вони й осіли. Повсталі обрали гетьманом *Дмитра Гуню*. Коли ж повстання пішло на спад, Д. Гуня з кількома старшинами і невеликим загonom покинув табір. Решта повсталих капітулювала й присягла М. Потоцькому, що командував коронним військом. У листопаді 1638 р. в урочищі *Маслів Став* (поблизу сучасного села Миронівки) відбулося прийняття козаками умов капітуляції. Згідно з *Ординацією Війська Запорозького*, ухваленою сеймом навесні того ж року, були ліквідовані посада козацького гетьмана і виборність полковників, яких мали заступити призначені королем комісар і полковники з політично надійної шляхти; відновлено шеститисячний реєстр; Запорозьку Січ оголошено поза законом; Кодак мав бути відбудований.

В українських землях настало десятиліття “золотого” спокою (1638-1648) у козацько-польських відносинах. Вогнебезпечний людський потенціал, козаки й некозаки, значною мірою емігрував у володіння Росії. У цей час Польща не вела війн, тож не потребувала козацької збройної сили. Проте 1646 р. Владислав IV розпочав потаємну дипломатичну підготовку до війни з Туреччиною і Кримським ханством, у зв'язку з чим мав намір збільшити козацький реєстр, щоб використати у ній збройний потенціал Війська Запорозького. Навесні 1646 р. козацьке посольство, у складі якого був і Б. Хмельницький, вело переговори з королем у Варшаві, домагаючися за участь у війні повернення втрачених 1638 р. козацьких вольностей і збільшення реєстру. Владислав IV збирався виконати ці умови, нібито навіть натякнув, що виділить в Україні територію, де б козацтво мало певну автономію. Опозиція намірам Владислава IV в Речі Посполитій, рішуче висловлена на осінньому сеймі 1646 р., перекреслила їх.

Зовнішня політика

Зовнішня політика Польського королівства у XVI ст. до Люблінської унії 1569 р. визначалася головним чином спільністю його й Великого князівства Литовського інтересів, яка була зумовлена характером відносин між цими державами з кінця XIV ст., відколи у них правила Ягеллонська династія, геополітичним розташуванням Королівства і Князівства, зближенням їх в економічній й суспільно-політичній площинах. Зовнішня політика створеної за Люблінською унією Речі Посполитої була єдиною для Корони і Литви, її засади і напрями розроблялися в польській столиці, що водночас була й

політичним центром двоєдиної держави. Її характер був успадкований від “долюблінської” доби, з тим, однак, що включивши до свого складу у 1569 р. три українські воєводства, Корона повністю перейняла на себе їх захист і пов’язані з цим відносини з державами, з котрими два з них (Брацлавське і Київське) межували. Зваживши на незрівняно більший, порівняно з Князівством, економічний і політичний потенціал Корони в складі Речі Посполитої, є підстави твердити, що зовнішня політика останньої була переважно польською.

Загальне **керівництво зовнішньою політикою** здійснював король, безпосередньо видав нею великий коронний канцлер. За Генриковими артикулами 1573 р., вона погоджувалася із сенатом. До компетенції сейму належало затвердження укладених договорів з іншими державами, а з 1613 р. – й оголошення війни. У XVI ст. склалася добре налагоджена й підконтрольна сенатові дипломатична служба, до якої в основному залучали працівників королівських канцелярій, згодом королівських секретарів.

Пріоритетне місце в зовнішній політиці Польського королівства, як і Великого князівства Литовського, впродовж XVI – першої половини XVII ст. займали **відносини з Московською державою**. На першому їх етапі йшлося про боротьбу з нею Князівства, підтримуваного Польщею, за володіння великоруськими землями (головним чином Смоленською землею), розташованими на схід від Князівства, й українськими землями над Десною (Чернігово-Сіверщиною). У 1500 р. московський великий князь Іван III оголосив Польщі і Литві війну. Воювала переважно Литва, тому що Польща мусила відбивати татарські напади на Подільське і Руське воєводства. За шестирічним перемир’ям 1503 р., польсько-литовська сторона погодилася на відхід до Москви Чернігівсько-Сіверської землі (нею Литва володіла з другої половини XIV ст.), натомість Смоленська земля, яка Литві належала від 1404 р., залишалася за нею, окрім східної частини, що відійшла до Московщини. У 1507 р. перемир’я було зірване Москвою з причини її занепокоєння встановленням польсько-литовською дипломатією дружніх відносин з Кримським і Казанським ханствами, з якими вона ворогувала. Хоча московські війська й просунулися далеко вглиб Великого князівства Литовського, у 1508 р. Москва була змушена піти на підписання з ним і Польщею “вічного” миру на умовах *status quo*.

У 1512 р. Москва зірвала цей мир, спустошила Полоцьку і Вітебську землі Князівства, а наступного року взяла в облогу Смоленськ. Коли обидві сторони були готові піти на мирні переговори, несподівано для них до Москви прибуло посольство від німецького імператора Максиміліана I Габсбурга (1493-1519) і уклало з нею антипольський союз (1514). Москва відновила воєнні дії і у 1514 р. захопила Смоленськ. Війна тривала з перервами до 1522 р., коли було підписано п’ятирічне перемир’я, за яким Смоленська земля відійшла до Москви.

Від 1515 р. Максиміліан I не підтримував Москви, бо цього року у Відні дійшло до порозуміння між ним і Сигізмундом I. У 1534 р. війна відновилася. Через три роки сторони уклали перемир’я, знову п’ятирічне, на тих самих, що й за попереднім перемир’ям умовах, за винятком того, що Литва отримала Гомель. Відтоді до вибуху Лівонської війни наприкінці 1550-х років Польща і Литва з Москвою не воювали. У 1542 р. перемир’я було продовжене на сім років, але після закінчення строку воно не відновлювалось і мир укладено не було.

У *Лівонській війні* (1558-1583) Польща і Литва, з одного боку, і Москва – з другого, були силами, що протистояли одна одній і визначали її хід. То була війна за панування в східній частині південної Прибалтики, точніше – в Інфлянтах (Ліфляндії), регіоні, важливому для цих країн (як і для Швеції та Данії, які у війну втягнулися) в економічному та геополітичному відношеннях. До 1561 р. Інфлянти належали

Лівонському ордену та конфедераційно з ним зв'язаному Ризькому архієпископству, Курляндському, Дерптському й Езель-Вікському єпископствам. У 1554 р. Москва примусила керівництво Лівонського ордену укласти з нею договір, за яким орден відмовився мати політичні зв'язки з Польщею і Литвою впродовж 15 років. Договір осудило сильне пропольське угруповання в Інфлянтах. У ході внутрішньої боротьби, яка тут розгорнулася, прихильниками Москви 1556 р. був ув'язнений голова пропольської партії ризький архієпископ Вільгельм, брат союзника Польщі правителя Пруського князівства (герцогства) Альбрехта I Гогенцоллерна (про останнього, як і про князівство, див. далі). У відповідь на це та інші прояви антипольської політики керівництва Лівонського ордену Сигізмунд Август у 1557 р. сконцентрував у Литві, поблизу її кордону з Інфлянтами, польсько-литовське військо, демонструючи таким чином намір у разі потреби перетнути кордон. Збройна демонстрація, в якій на польсько-литовському боці взяло участь і військо Альбрехта I Гогенцоллерна, схилила великого магістра ордену до укладення в Позволі (Пасвалісі, у Литві) у вересні 1557 р. союзницького з Польщею і Литвою договору, згідно з яким орден мав спільно з ними діяти проти Москви.

Договір суперечив згаданому договорі 1554 р. Тому він став одним із приводів для розв'язання царем *Іваном IV Грозним* (1533-1584) війни, якій судилося називатися Лівонською. Московське військо у 1558 р. вдерлося до Інфлянт й окупувало значну їх частину з містами Нарвою і Дерптом (нині Тарту), що відкрило Москві вихід до Балтійського моря. Правлячі кола Інфлянт звернулися із закликом про допомогу до Сигізмунда Августа, а також до імператора Фердинанда I (1556-1564), Швеції та Данії. З рішенням надати допомогу Сигізмунд Август зволікав до того часу, коли 1559 р. у Вільні новообраний великий магістр Лівонського ордену *Готтгард Кеттлер* дав згоду на передачу під його протекторат Інфлянт. Г. Кеттлер зобов'язався спільно з Польщею і Литвою діяти проти Москви, а Сигізмунд Август – захищати Інфлянти від Москви і шанувати їхній політично-державний устрій.

Виконуючи взяті на себе зобов'язання, Польща і Литва 1560 р. вступили у війну на боці Інфлянт. Відповідаючи на заклик Інфлянт, у війну втягнулися Швеція і Данія, маючи на меті пожитися за рахунок їхніх земель; перша у 1561 р. захопила частину Естонії з містом Ревелем (нині Таллінн), а друга у 1559 р. – Езель-Вікське єпископство. Дії польсько-литовського війська в Інфлянтах у 1560-1561 рр. були малоуспішними, царське військо поволі, але неухильно просувалося вглиб Інфлянт. У цій ситуації Г. Кеттлер зважився на важливий крок. Згідно з Віленським договором, який він у листопаді 1561 р. уклав із Сигізmunдом Августом, у 1562 р. орден був ліквідований, а його володіння оголошені секуляризованими, тобто світськими; з них Г. Кеттлерові у дідачне володіння була відведена територія, розташована на південь від Двіни (Даугави), а саме: Курляндія і Земгалія (Семигалія) як Курляндське (Курляндсько-Земгальське) герцогство (князівство), ленно залежне від Польщі і Литви (з 1569 р. воно було в такій самій залежності від Речі Посполитої до 1795 р.; у 1562-1737 рр. ним володіли Г. Кеттлер та його потомки, у 1737-1795 рр. – *Ернст Йоганн Бірон* та його потомки); решта Інфлянт (відтоді звана власне Інфлянтами), розташована по обидва боки Двіни (йдеться, як і щодо Курляндського герцогства, про територію Латвії, а також про південну Естонію) стала польсько-литовським володінням, остаточний політичний статус якого визначився у 1598 р., коли сейм Речі Посполитої наблизив устрій цих Інфлянт до польсько-литовського устрою. Зокрема, представників їх трьох воєводств, створених за правління Стефана Баторія, було включено до сенату і посольської ізби сейму (до 1598 р. Інфлянти мали свій сейм).

Воєнні дії, які почалися після ліквідації ордену, були для Польщі і Литви невдалими; значною мірою вони відбувалися на території Литовського князівства. На цьому етапі їхнім союзником виступала Швеція. Союз був скріплений шлюбом Катажини Ягеллонки, сестри Сигізмунда Августа, з Юханом, братом шведського короля Еріка XIV (1560-1568). Невдовзі союз розпався після того, як внаслідок конфлікту між Еріком XIV і Юханом останній та його дружина у 1563 р. були ув'язнені. Ерік XIV уклав союз з Іваном IV. У тому ж році Москва захопила місто Полоцьк, що відкрило їй шлях на Вільно. У відповідь, 1564 р. Сигізмунд Август уклав союз з Данією.

Успіхи поляків і литовців у боях під білоруським містом Веліжем і підмосковськими містами Невелем та Великими Луками змусили Івана IV у 1565 р. піти на підписання дворічного перемир'я. Через два роки воєнні дії відновилися. Зі вступом на шведський престол Юхана III (після смерті Еріка XIV, 1568) Швеція стала союзницею Польщі і Литви, натомість Данія уклала союз із Москвою. У 1570 р. дійшло до підписання дансько-шведського миру, а Річ Посполита уклала з Москвою трирічне перемир'я. Воно було продовжене обома сторонами з огляду на безкоролів'я, що його Річ Посполита переживала у 1572-1573 рр.

Воєнна кампанія відновилась у 1576 р., коли Росія захопила Інфлянти, за винятком Риги і Ревеля, котрі залишилися відповідно за Річчю Посполитою і Швецією. Ставши польським королем, Стефан Баторій перейшов до рішучих дій проти Москви. У 1579 р. від здобув Полоцьк та кілька інших білоруських міст, 1580 р. – Великі Луки. Після невдалої облоги міста Пскова (1581-1582) обидві сторони підписали у селі *Ям Запольський* розташованому на північ від Великих Лук, десятирічне перемир'я, за яким Москва повернула Речі Посполитій Інфлянти, причому Іван IV зрікся всіх своїх претензій на них, окрім кількох естонських міст, натомість одержала назад Великі Луки. Полоцьк і згадані інші білоруські міста залишилися за Річчю Посполитою.

Подальше воєнне протистояння Речі Посполитої і Московської держави припадає на першу третину XVII ст. Після того, як Сигізмунд III у 1598 р. зазнав невдачі у Швеції в намаганні відновити там свої позиції як короля й наступного року був детронізований шведським парламентом (рікседагом), він звернувся погляд на Схід, щоб компенсувати втрачене. До цього його спонукала політична криза, яку переживала Московська держава на початку XVII ст. у т.зв. "смутий час". Король (і дехто з його оточення) тішив себе надією, що успішне втручання в московські справи допоможе йому повернути шведський трон.

До авантюри з Лжедмитрієм I (особисто видавав себе за вцілілого сина Івана IV Грозного – Дмитрія) Сигізмунд III безпосереднього відношення не мав. У 1604 р. він прийняв у себе самозванця, але офіційно його не підтримав з огляду на те, що чимало політичних діячів Речі Посполитої на чолі з Я. Замойським противилися зазначеному втручання. Проте король не перешкодив Лжедмитрієві I діяти в Короні й наданню йому матеріальної й військової допомоги певними її колами; до яких, зокрема, належав сandomirський воєвода Єжи Мнішек, з дочкою якого Мариною Лжедмитрій оженився. Завдяки головним чином цій допомозі Лжедмитрій I разом з Мариною й опинився у червні 1605 р. на московському престолі. Будучи царем, він не виконував своїх обіцянок, даних полякам: відтягував запровадження католицизму в Московській державі, відмовився робити територіальні поступки Речі Посполитій; крім того не відгукнувся на пропозицію Сигізмунда III укласти антишведський польсько-московський союз.

Після загибелі Лжедмитрія I царський трон посів *Василій Шуйський* (1606-1610), який у 1607 р. встановив союзні відносини з Швецією, де тоді королем був Карл IX (1604-1611). Дізнавшись про це, Сигізмунд III зірвав перемир'я з Москвою, яке тривало й після того, як строк Ям-Запольського перемир'я 1582 р. минув, і став схилитися до

вступу Речі Посполитої у воєнне протистояння з нею. Проте через внутрішньополітичну кризу, що її Річ Посполита переживала у зв'язку з рокошем М. Зебжидовського, дане рішення відкладалося. Через ту саму кризу Річ Посполита офіційно не підтримала іншого претендента на московський трон – Лжедмитрія II, котрий з'явився на політичній арені у 1607 р. Підтриманий надвірними загонами кількох українських магнатів, які становили основу його війська, Лжедмитрій II 1608 р. розташувався табором в селі Тушині під Москвою, вичікуючи зручного моменту для вступу у неї.

У 1609 р. Річ Посполита розпочала війну з Московією. До цього її спонукав укладений того ж року договір між Василієм Шуйським і Карлом IX, спрямований проти Речі Посполитої. До війни з Москвою польські правлячі кола штовхали також прагнення захопити частину московської території і прокласти шлях для широкого проникнення на схід католицизму. Восени 1609 р. Сигізмунд III, якому допомагав десятитисячний загін українських козаків, узяв в облогу Смоленськ. Поки тривала облога, у липні 1610 р. гетьман польний коронний *Станіслав Жулкевський* розгромив під селом Клушином (на північному сході від Вязьми) московську армію, що йшла на допомогу Смоленську. Це прискорило падіння Василя Шуйського як царя (1610). У Москві став правити уряд з семи бояр ("Семибоярщина", 1610-1612). У серпні 1610 р. цей уряд уклав з С. Жулкевським договір, за яким московським царем визнавався син Сигізмунда III Владислав, котрий повинен був для зайняття престолу особисто прибути до Москви, прийнявши перед тим православ'я у Смоленську, облогу якого поляки мали зняти. Однак Сигізмунд III не збирався виконувати цей договір, тому що сам вирішив стати московським царем. Тим часом у вересні 1610 р. на основі цього договору поляки ввійшли в Москву, реальна влада у ній опинилася в руках польського командування та його поплічників з московської знаті.

У червні 1611 р. після 21-місячної облоги капітулював Смоленськ. Після цього Сигізмунд III тріумфально в'їхав у Варшаву. На той час у ній як полонені перебували Василь Шуйський та кілька інших високопоставлених московських достойників (серед них був і *Федір Романов* – від 1619 р. московський патріарх Філарет). Король сподівався, що йому вдасться заволодіти московським тронном. Проте народне ополчення під проводом Кузьми Мініна та князя Дмитрія Пожарського перекреслило його намір. У жовтні 1612 р. польський гарнізон, що сховався у Кремлі, був змушений капітулювати.

У 1613 р. на Земському соборі московським царем був обраний син згаданого Ф. Романова – Михайл. Після цього Сигізмунд III схилився до думки забезпечити московську корону за Владиславом. Проте польський похід, здійснений Владиславом у 1617-1618 рр. з метою зайняти московський трон (військом у поході командував гетьман великий литовський *Ян Кароль Ходкевич*, у ньому взяло участь і 20 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного) закінчився невдало: росіяни зуміли відстояти Москву, Владислав від неї відступив. Невдача, а також зміна зовнішньополітичної ситуації Речі Посполитої у зв'язку з вибухом у 1618 р. в Європі війни, якій судилося стати Тридцятилітньою, примусило її піти на укладення з Москвою в селі *Деуліно*, що поблизу Троїце-Сергієва монастиря, перемир'я на 14 з половиною років. Згідно з ним, Смоленська і Чернігівсько-Сіверська землі відійшли до Речі Посполитої. Смоленська земля ще до цього (після 1611 р.) була приєднана до Великого князівства Литовського й стала в його складі воєводством (1613), а Чернігівсько-Сіверська – у 1618 р. була включена до Польського королівства.

Ще до закінчення Деулінського перемир'я Москва розпочала воєнні дії проти Речі Посполитої, щоб повернути собі Смоленську і Чернігівсько-Сіверську землі. Війна тривала впродовж 1632-1634 рр. Головною подією у ній була 10-місячна облога Смоленська московською армією (1633-1634), очолюваною боярином Михайлом

Шейним, який ще 1609-1611 рр. керував обороною міста. Оточений польським військом під командуванням короля Владислава IV, М. Шейн в лютому 1634 р. капітулював. У червні 1634 р. обидві держави над річкою *Поляновкою*, що між містами Вязьмою і Дорогобужем, уклали *вічний мир*, за яким названі землі залишились у володінні Речі Посполитої; натомість за 20 тис. рублів Владислав IV відмовився від претензій на московський трон. Чернігівсько-Сіверська земля у 1635 р. отримала статус воєводства у складі Корони.

Стосунки з Швецією. Вперше політичні інтереси Польщі і Литви з Швецією зіткнулися у період Лівонської війни 1558-1583 рр. в районі Інфлянт, причому і тоді, коли в ній обидві сторони протистояли одна одній, і тоді, коли вони перебували в союзі, відносини між ними істотного значення не мали, перебували в тіні стосунків Польщі і Литви з Московією, незважаючи на те, що в ході даної війни Швеція закріпилася в північній Естонії, на володіння котрою Польща і Литва претендували. Характер цих відносин змінився наприкінці XVI ст., і стан, якого вони набули, протривав до 1660 р. Почалося з того, що після смерті Юхана III (1592) шведським королем став його син Сигізмунд, котрий як Сигізмунд III з 1587 р. був польським королем. У 1594 р. відбулася його коронація в Швеції. Зобов'язаний ухвалою сейму 1593 р. повернутися до Речі Посполитої, Сигізмунд III перед виїздом зі Швеції доручив управляти в ній своєму дядькові – герцогові судерманському Карлові.

У Швеції Сигізмунд III був особою непопулярною: на відміну від шведів-лютеран, він був католиком, причому католиком запеклим; недовподобі шведам було й те, що фактично він у їхній країні не правив, а у своїх *pacta conventa*, підписаних при вступі на престол Речі Посполитої у 1587 р., зобов'язався північну Естонію відібрати у Швеції і приєднати до більшої частини Інфлянт, якою володіла Річ Посполита. Цю непопулярність у своїх інтересах використовував Карл Судерманський; його дії були спрямовані на позбавлення Сигізмунда III шведського престолу. Довідавшись про це, у 1598 р. Сигізмунд III висадився з військом у Швеції, щоб відновити свою владу у ній, проте зазнав поразки; Карл полонив його, але невдовзі відпустив. Сигізмунд III ні з чим повернувся до Польщі, а 1599 р. риксдаг детронізував його. Цього акту Сигізмунд III ніколи не визнавав і постійно титулувався шведським королем. Так само титулувались його сини Владислав IV і до 1660 р. Ян Казимир. У Швеції планували спустілий трон передати першому з них (у 1599 р. йому було тільки чотири роки) за умови, щоб він прийняв лютеранство і жив у Швеції. Цьому плану рішуче спротивився Сигізмунд III. У результаті 1604 р. Карл Судерманський став шведським королем Карлом IX.

Втрата Сигізмундом III шведського трону стала переломним моментом у відносинах Речі Посполитої і Швеції. Відтоді вони були пронизані прагненням Сигізмунда III та двох його наступників на польському престолі заволодіти й шведським. Протистояння, якого набрали відносини, мало не тільки династичний характер. Ішлося головним чином про суперництво двох держав за панування в східній частині південної Прибалтики.

У 1600 р. Сигізмунд III домігся проголошення сеймом інкорпорації північної Естонії до складу Інфлянт Речі Посполитої. У відповідь на це, того ж року шведи окупували територію Інфлянт на північ від Двіни. Наступного року Річ Посполита відвоювала цю територію. Воєнне протистояння тривало до жовтня 1611 р., коли було укладено перемир'я на кілька місяців. Воно продовжувалося кілька разів. У 1617 р. шведський король Густав II Адольф (1611-1632), син Карла IX, напав на Інфлянти, але був звідти витіснений. За трирічним перемир'ям 1618 р. Швеція отримала естонське місто Пярну. У 1621 р. Густав II Адольф, використавши те, що Річ Посполита вела війну з Туреччиною, захопив значну частину Інфлянт. У липні того ж року гетьман польний литовський *Кшиштоф Радзивілл*, який керував діями польсько-литовського війська, уклав з

шведами чотирирічне перемир'я, що за ним більша частина Інфлянт на північ від Двіни залишалася за противником. У 1625 р. шведський король захопив Дерпт, столицю Курляндії Мітаву, а також частину Жемайтії, чим значною мірою взяв під свій контроль морську торгівлю Великого князівства Литовського. Останнє, щоб не загострювати відносин зі шведами, вийшло з війни, і Польщі відтоді довелося протистояти самій. У 1626 р. Густав II Адольф захопив міста-фортеці Королівської Пруссії, розташовані на схід від нижньої течії Вісли, у тому числі Мальборк, Ельблонг, й обложив з моря Гданськ. Створений нашвидкоруч польський флот прорвав цю блокаду, проте у 1628 р. був розгромлений шведами. Гетьман польний коронний С. Конєцпольський 27 червня 1629 р. завдав поразки шведам у битві під містом Тшцяною, що поблизу правого берега Вісли; Густав II Адольф був у ній поранений, ледве не потрапив у полон і був змушений погодитися на підписання у вересні того ж року в *Альтмарку* (Старому Тарзі поблизу Гданська) шестирічного перемир'я, умови якого для Польщі були тяжкими: у руках шведів залишилося кілька стратегічно важливих міст зазначеної вище частини Королівської Пруссії і вся територія Інфлянт на північ від Двіни. До шведів перейшов також нечисленний польський флот. У 1630 р. Густав II Адольф наклав на торгівлю через Гданськ мито в розмірі трьох з половиною відсотків, чим сильно вдарив по економіці Гданська і всієї Речі Посполитої.

У 1632 р. після смерті Сигізмунда III королем Речі Посполитої став Владислав IV, а після загибелі під Лютценом (біля Ляйпціра) Густава II Адольфа на шведському престолі опинилась його шестирічна дочка *Крістіна* (1632-1654). Обидві країни готувалися відновити воєнні дії після закінчення Альтмаркського перемир'я. Проте до цього не дійшло: під тиском Франції, Англії і Голландії у вересні 1635 р. в *Штумдорфі* (Штумській Всі поблизу Гданська) було укладено перемир'я на 26 з половиною років, згідно з яким Швеція повернула Польщі всі окуповані нею міста Королівської Пруссії, відмовилася від згаданого мита (на той час його збір приніс шведам 11 млн. злотих), натомість зберегла за собою територію Інфлянт на північ від Двіни; було також домовлено, що впродовж перемир'я Владислав IV не повинен претендувати на шведський трон. У 1655 р. Швеція це перемир'я зірвала і напала на Польщу.

Укладене 1503 р. перемир'я **між Польщею і Туреччиною** кілька разів поновлювалось, аж поки у 1533 р. не був підписаний *вічний мир*. До початку XVII ст. відносини цих держав були мирними, хоча й не безхмарними: Польща, а згодом і Річ Посполита, намагалася тримати від себе в ленній залежності Молдавське князівство, яке від кінця XV ст. перебувало в такій самій залежності від Османської імперії. Напружений характер згадані відносини почали набирати наприкінці XVI ст., коли Я. Замойський, всупереч волі Сигізмунда III, зробив спробу утвердити панівні позиції Речі Посполитої в Молдавському і сусідніх з ним Волоському та Семигородському князівствах, також леннозалежних від Туреччини, щоб тримати під контролем ситуацію в нижньому і середньому Подунав'ї. Обидва з останніх названих князівств після вибуху 1593 р. війни імператора Рудольфа II Габсбурга як австрійського ерцгерцога, чеського і угорського короля з Портою (війна тривала до 1608 р.) були втягнуті в орбіту політики Габсбургів, спрямованої проти неї. Імператор намагався залучити до війни й Річ Посполиту, але Я. Замойський був проти тісних відносин з Габсбургами. У 1595 р., спираючися на ухвалу сейму, він на чолі польського війська вдерся до Молдавії і посадив на господарський престол у ній *Єремію Могилу*. Волоський господар *Міхай Хоробрий* (1592-1601), маючи намір об'єднати під своєю владою всі три названі князівства, скинув Є. Могилу, але у 1600 р. Я. Замойський повернув йому молдавський престол і, напавши на Волощину, розгромив Міхая та посадив у ній господарем *Симеона Могилу*, Єремієвого брата.

Однак наступного року турки скинули Симеона з престолу і посадили на нього свого ставленика.

У наступний період польський вплив в Молдавії загалом зберігався. Після смерті Я. Замойського в її внутрішні справи втручалися магнати Речі Посполитої, ставили навіть на молдавське господарство своїх маріонеток, яких одразу не барилася скидати Туреччина. Так було до 1617 р., коли Порта повністю взяла Молдавію під свій контроль і, тим самим, впритул наблизилася до кордону Речі Посполитої з Молдавією. Того ж року, коли турецька армія рушила проти Польщі, гетьман С. Жулкевський у містечку Буша Брацлавського воєводства (поблизу Дністра) від імені Речі Посполитої зобов'язався перед представниками Порти не втручатися в справи Молдавії, а також Волощини й Семигороддя й стримувати козаків від нападів на Кримське ханство і Туреччину.

Невдовзі після вибуху у 1618 р. Тридцятилітньої війни польсько-турецькі відносини стали погіршуватися. Річ Посполита у ній участі не брала, але морально підтримувала Габсбургів – імператорів Маттіаса (1612-1619) і Фердинанда II (1619-1637). Сигізмунд III відрядив на допомогу Фердинандові II 10-тисячний загін *лісовчиків*, званий так тому, що ним командував Александр Лісовський. Загін, що діяв за власними законами і визнавав тільки обраних ним командирів, відзначився своєю участю в рокоші М. Зебжидовського, а також вславився грабунками, розбоями, різного роду авантюрами. Лісовчики у 1619 р. вдерлися до Словаччини, котрою володіли Габсбурги, і завдали поразки семигородському війську, яке сюди прибуло, щоб послабити удар Габсбургів по повсталій проти них у 1618 р. Чехії. Дізнавшись про це, семигородський князь Бетлен Ґабор (1613-1629), турецький васал, змушений був зняти спільну з чеським загоном облогу Відня і відступити від нього. Дії лісовчиків, спровоковані Сигізmunдом III, не могли не відбитися негативно на польсько-турецьких відносинах. З кінця XVI ст. їм додали напруження й згадані вище дії запорозьких козаків. На 1613-1620 рр. припадає найбільша інтенсивність козацьких наїздів, деякі з яких сягали міста Синоп, що на південному узбережжі Чорного моря.

Польсько-турецька війна назрівала. Розпочала її Річ Посполита у вересні 1620 р. Кваряне військо і надвірні магнатські загони під командуванням обох коронних гетьманів – С. Жулкевського і С. Конєцпольського – вдерлися до Молдавії, щоб відновити у ній політичні позиції Речі Посполитої. Сподіваної допомоги від козаків і молдаван гетьмани не отримали. 18-20 вересня у битві під урочищем *Цицорою*, поблизу столиці Молдавії – Ясс, поляки були розгромлені переважаючими силами турків, яким допомагали татари і семигородці. Під час відступу поляків 6-7 жовтня в кількох кілометрах від Дністра на території Молдавії, навпроти подільського міста Могильова, що на лівому березі цієї ріки, вони були розгромлені. У бою загинув С. Жулкевський, а С. Конєцпольський та кілька інших польських воєначальників потрапили у полон; там само поліг й чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, а його син Богдан Хмельницький опинився у полоні.

Для відсічі турецької загрози було набрано 35-тисячне військо на чолі з гетьманом великим литовським Я.К. Ходкевичем. У серпні 1621 р. воно розташувалося табором біля замку молдавського міста *Хотин* (номінально цим військом командував королевич Владислав, який постійно перебував у таборі). На початку вересня на допомогу полякам прибув 40-тисячний козацький загін під проводом гетьмана П. Сагайдачного. Полякам і козакам протистояла керована султаном Османом I (1618-1622) армія в складі 100 тис. турків і 20 тис. татар. Облога султаном польського табору і козаків у вересні й на початку жовтня була безуспішною, завдяки головним чином козакам, які врятували польське військо від розгрому. Після смерті 24 вересня Я.К. Ходкевича цим військом командував регіментар *Станіслав Любомирський*. На допомогу обложеним мало підійти

посполите рушення, що на чолі зі Сигізмундом III збиралося на лівому березі Дністра. Дізнавшись про це, султан пішов на підписання 9 жовтня під Хотиним мирного договору з Річчю Посполитою на умовах *status quo ante bellum* (як до війни). Так закінчилася війна, названа Хотинською. Умови Хотинського миру були підтверджені в договорі про *вічний мир*, укладеному 1624 р. з Портою в Стамбулі послом Речі Посполитої коронним конюшим князем Кшиштофом Збараським.

Після Хотинської війни до 1671 р. польсько-турецькі відносини були мирними. Затьмарили їх тільки авантюри, не санкціонованим урядом Порти вторгнення силістрійського намісника Мегмеда Абази-паші на територію Подільського воєводства у 1633 р. Наступного року його за це було страчено у Стамбулі. У 1635 р. Туреччина знову підписала з Річчю Посполитою мирний договір, який підтвердив умови угоди 1624 р.

Інші напрями зовнішньої політики Польського королівства у XVI – першій половині XVII ст. стосувалися тільки його. Всупереч Торунському трактатові 1466 р., який, по суті, передбачав ленну **залежність Тевтонського ордену**, той намагався незалежитися. Як наслідок, за правління Яна Ольбрахта великі магістри перестали складати присягу на вірність Речі Посполитій. Більше того, керівництво ордену проводило антипольську політику. До особливого загострення орденсько-польських відносин дійшло після того, як у 1511 р. великим магістром став Альбрехт Гогенцоллерн, сестринень Сигізмунда I, представник династії бранденбурзьких маркграфів-курфюрстів (курфюрстами, від нім. *Kurfürst*, у Священній Римській імперії були сім князів-правителів, з них троє духовних, котрі обирали її імператора; латинським відповідником терміну “курфюрст” був термін *elector*, саме так іменували в Польщі курфюрстів). У перші роки свого магістерства Альбрехт покладався на традиційну підтримку ордену імперією й допомогу Великого Московського князівства. У 1514 р. імперія і Москва уклали антипольський союз. Під час зустрічі з імператором Максиміліаном I у Відні Сигізмундові III вдалося добитися виходу імперії з цього союзу і відмови від підтримки ордену; до того ж імператор визнав Торунський трактат 1466 р. і зрікся претензій імперії на Іданськ і Ельблонг. У 1517 р. орден уклав з Москвою антипольський союз, однією з цілей якого було повернення йому втрачених 1466 р. земель (котрі становили в Короні Королівську Пруссію).

Орден готувався до війни з Польщею. Тоді вона 1519 р. першою оголосила йому війну. У ній орден зазнавав невдач. З посередницькою місією виступив імператор Карл V (1519-1556), котрий мав намір встановити над орденом протекторат. У 1521 р. було підписано чотирирічне перемир'я. Міжнародна ситуація, зумовлена головним чином поширенням в Німеччині реформації, не сприяла продовженню польсько-орденської війни. За таких обставин Альбрехт у 1525 р., за намовою Мартіна Лютера, проголосив секуляризацію ордену, перетворення його на світську державу – князівство (герцогство). Ця держава, яку в Польщі йменували *Князівською Пруссією* (*Prusy Książęce*), стала дідовим володінням Альбрехта (як князь (герцог) він став Альбрехтом I; 1525-1568) та його потомків по прямій чоловічій лінії, а у випадку їх відсутності – його братів; після ж вигасання роду Альбрехта I або смерті його братів Князівська Пруссія повинна була прилучитися до Польського королівства. Все це було зафіксовано в *Краківському трактаті*, укладеному 8 квітня 1525 р. між Альбрехтом і Сигізмундом I. А через два дні на центральній Ринковій площі Кракова відбувся урочистий прилюдний акт складення князем присяги на вірність королю і Польській державі (цей акт отримав у Польщі назву *hold pruski*). Альбрехт став на коліна перед королем й одержав від нього ленну корогву, на якій був зображений чорний орел в золотій короні. Звертаючися до князя, Сигізмунд I заявив про готовність прийняти в ленну залежність новостворену державу. Альбрехт, тримаючи корогву в лівій руці,

поклав два пальці правої руки на Євангеліє і виголосив текст присяги. Далі король тричі приклався коронним мечем до плечей Альбрехта, котрий продовжував стояти на колінах (цей ритуал знаменував прийняття князя в лоно польського рицарства), і при кожному такому доторканні казав: “Знеси цей удар, але жоден більше – ні”. Врешті, Сигізмунд I одягнув на його шию ланцюг як символ ленної залежності. Згодом відбулося прийняття в польські рицарі багатьох прибулих з Альбрехтом з Князівської Пруссії.

Невдовзі після принесення присяги у тому ж 1525 р. Альбрехт офіційно склав з себе повноваження великого магістра. Цим він формально поклав кінець існуванню Тевтонського ордену. Альбрехт також офіційно визнав лютеранство. Згідно з поширеною в Німеччині в роки реформації засадою “чия територія, того й релігія” (*cuius regio, eius religio*) населення Князівської Пруссії теж мало перейти в лютеранство. Імператор Карл V Краківського трактату не визнав. Він викликав Альбрехта на імперський суд для з’ясування мотивів, якими той керувався, йдучи на підписання трактату. Альбрехт на суд не з’явився, за що був ним засуджений на вигнання (баніцію) з імперії. Негативно до трактату поставився і папа.

Після **секуляризації Тевтонського ордену** та частина його керівництва, що висловила незгоду з цим актом, перебазувалася до Німеччини і оголосила про подальше його існування. З часом гідність великого магістра ордену стала синекурою (бездіяльною посадою) молодших потомків Габсбургів. У 1923 р. орден перестав бути рицарським, перетворившись на шпитально-харитативну організацію.

У 1563 р. Сигізмунд Август, щоб мати в особі Альбрехта I Гогенцоллерна союзника у війні Польщі і Литви з Московією, дав згоду на те, щоб у майбутньому дідові права на Князівську Пруссію були передані бранденбурзькій (курфюрстській) лінії Гогенцоллернів. У перспективі це нічого доброго Польщі не віщувало. Після смерті Альбрехта I в Князівській Пруссії правив його син, розумово відсталий та психічно невірнований Альбрехт II Фрідріх (1568-1618). З 1577 р. з дозволу польських королів він перебував під опікою спершу спорідненого з Гогенцоллернами ансбахського маркграфа Георга Фрідріха, а згодом бранденбурзьких курфюрстів Йоахима Фрідріха й Йоганна Сигізмунда. Останньому, по безпотомній смерті Альбрехта II Фрідріха, у 1618 р. Сигізмунд III передав Князівську Пруссію у ленно-дідове володіння. Таким чином, в одних руках було поєднано правління в Бранденбурзькому маркграфстві і Князівській Пруссії. Це сприяло послабленню політичних зв’язків Князівської Пруссії з Польщею. Наступниками Йоганна Сигізмунда у правлінні в Князівській Пруссії (та Бранденбургії) були його син Георг Вільгельм (1619-1640) і внук Фрідріх Вільгельм (1640-1688). Обидва вони, як і Йоганн Сигізмунд, присягли на вірність польському королеві і Речі Посполитій, хоча загалом проводили незалежну від неї зовнішню політику.

У другій і третій чвертях XVI ст. **відносини Польщі з Габсбургами** були спокійними. На 1587-1588 рр. у цих відносинах спостерігався спалах ворожнечі у зв’язку з намаганням Максиміліана Габсбурга зайняти польський престол. У 1589 р. за сприяння римського папи Польща уклала з Віднем *Битомсько-Бендзінський трактат*, за яким Габсбурги зобов’язалися не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої і не вступати в союзи з державами, спрямовані проти неї. Відтоді відносини Австрійської монархії й Речі Посполитої до першого поділу останньої у 1772 р. були в основному добросусідськими. У 1613 р. Річ Посполита уклала з Віднем союз. На початку Тридцятилітньої війни Польща, як зазначено вище, надала Габсбургам допомогу, відрядивши до Словаччини загін лісовчиків.

Правлячі кола Польщі нічого не зробили, щоб повернути їй ті сілезькі землі, котрі опинилися поза її кордонами. До 1620 р. ці землі входили до складу Чеської держави. До 1526 р. у ній правила Ягеллонська династія: Владислав (1471-1516; Сілезією він володів

з 1490 р.) та його син Людовік (1516-1526). Людовік, який був й угорським королем, загинув біля містечка Могач, що в Угорщині над Дунаєм, що у ній чесько-угорське військо було розгромлене турецьким султаном Сулейманом I Пишним (1520-1566). Людовік не залишив після себе потомства. Над Центральною Європою нависла загроза подальшої експансії Османської імперії. За цих умов на чеський престол був обраний син Карла V – Фердинанд I (1526-1564; у ці ж роки він був угорським королем, а у 1556-1564 рр. ще й імператором); у Чеській державі сподівалися, що він за допомогою свого батька зможе захистити її від турків.

Після Фердинанда I у Чеській державі до 1619 р. правили Габсбурги, які водночас були угорськими королями й імператорами: Максиміліан II, Рудольф II і Маттіас. Під час антигабсбурзького повстання (1618-1620) чехи обрали своїм королем курфюрста Пфальца (історичної області в Німеччині) *Фрідріха* (1619-1620). Після трагічної для чеського народу битви на Білій Горі (поблизу Праги), що відбулася 8 листопада 1620 р. (у ній повсталі були розбиті імператором Фердинандом II Габсбургом), він втратив національну незалежність. У землях Чеської корони (це поняття як територіальне зберігалося і після 1620 р., воно охоплюючи, як і до того, також Сілезію) повністю запанували Габсбурги (після Фердинанда II правив Фердинанд III).

Нічого не зробила Польща й для того, щоб включити до свого складу **Західне Помор'я**, хоча певний час така можливість існувала. Тамтешній князь Богуслав X у 1513 і 1518 рр. звертався до Сигізмунда I з пропозицією приєднати цей край до Польщі або укласти між ними вічний союз. Цю ідею підтримали примас Ян Ласький та великопольська шляхта, проте заперечили впливові малопольські можновладці, котрі побоювалися, що реалізація плану ускладнить відносини Польщі з імперією, особливо з Бранденбурзьким маркграфством. У результаті вигідна для Польщі пропозиція Богуслава X зависла у повітрі. Цим скористалася Бранденбургія, котра у 1529 р. змусила князя Західного Помор'я укласти з нею династичну угоду, що відкривала Гогенцоллернам шлях до опанування цієї території: угода передбачала, що як вигасне князівська династія Західного Помор'я, то воно ввійде до складу Бранденбурзького курфюрства. У 1637 р. безпотомно помер князь Західного Помор'я Богуслав XIV і тоді ж на більшій частині його території запанували шведи. Польща приєднала до своїх володінь леннозалежні від себе Битовську і Лемборкську землі (вони були включені в Королівську Пруссію). Слупську землю захопила Бранденбургія. Цей стан володіння Західним Помор'ям був закріплений Вестфальським миром 1648 р., яким закінчилася Тридцятилітня війна.

Реформаційний рух

31 жовтня 1517 р. монах августинського монастиря *Мартін Лютер* (1483-1546) прибив до дверей церкви в саксонському місті Віттенберзі, в університеті якого викладав, свої знамениті 95 тез, спрямовані проти продажу індульгенцій (грамот про відпущення гріхів). Тези містили основні положення його віровчення. Ця подія поклала початок ідеологічному та соціально-політичному рухові, який у XVI ст. розвивався у формі боротьби проти католицької церкви. Рух охопив багато країн Західної і Центральної Європи, у тому числі й польські землі. За ним з кінця XVII ст. закріпилася назва *реформація* (латин. *reformatio* – виправлення, перетворення).

У реформаційному русі XVI ст. визначилося кілька напрямів (течій), що відкололися від католицизму (пізніше у результаті відокремлення від них з'явилися й інші течії). У ньому взяли участь різні класи та соціальні угруповання, які вкладали в критику католицизму різний зміст і переслідували відмінні цілі. Послідовників цих напрямів у тому ж столітті стали йменувати *протестантами*, а саме явище – *протестантизмом*

(протестантством; від латин. *protestor* – заявляти, стверджувати). Ідеологи реформації висловлювали свої вимоги у формі релігійних учень, за якими, однак, проглядався цілком реальний, “земний” зміст. Вони стверджували, що людина для спасіння своєї грішної душі, в чому й полягає її призначення, не потребує посередництва церкви (в її католицькому розумінні), бо спасіння досягається не зовнішнім проявом релігійності (не “добрими справами”), а лише внутрішньою вірою кожного. Визнання цього принципу “виправдання вірою”, який уперше чітко сформулював М. Лютер, було рівнозначне запереченню необхідності католицької церкви з її складною ієрархією на чолі з римським папою, духовенства, котре, за вченням католицької церкви, тільки й спроможне передати людині Божу благодать, потрібну для її спасіння. Реформатори оголосили єдиним джерелом релігійної істини “Священне Писання”, а не “Священний переказ” (вчення отців церкви, постанови церковних соборів тощо). Звернення до відображеної в Новому Завіті ранньохристиянської церкви (її організації та джерел віровчення) відіграло важливу роль у реформації. Із заперечення католицької церкви витікало й заперечення її як великого землевласника (тому реформація супроводжувалася здебільшого секуляризацією церковних землеволодінь), монастирів, монашества, церковних десятин й інших поборів на користь духовенства й римської курії, а також пишноти католицького культу.

Як і в кожній країні римо-католицької Європи, **церква на польських землях** була великим землевласником (їй належало до одної п’ятої всіх земель). Найбільшими серед церковних феодалів були гнєзненський архієпископ, краківський і влоцлавський єпископи. Багатьма землями володіли окремі монастирі. Церква збагачувалася й за рахунок різних поборів з мирян. Церковна ідеологія панувала безроздільно. Залежність церкви від римської курії була непохитною. Перед тими, хто зважувався розхитати устої польської церкви, стояло нелегке завдання. Виконання його полегшувалося внутрішнім її розкладом. Широко розповсюдженими були зневага духовенства до виконання покладених на нього обов’язків, відсутність дисципліни, розпусне життя. Безодня пролягала між рівнем та умовами життя вищого і нижчого духовенства. Перше зазвичай походило із заможної шляхти і магнатерії, вело світський спосіб життя, впадало за багатством, не цуралося симонії (купівлі-продажу церковних посад), підкупу, хабарництва. Характерно, що майже ніхто з вищого духовенства не взяв участі у реформаційному русі, не прилучився до справи оновлення католицької церкви. Правда, серед єпископів не бракувало тих, хто скрито симпатизував реформації, навіть протегував “єретикам”, та прагматичні міркування стримували їх від відвертої підтримки реформаторів. Нижчий клір, чимала частина якого складалася з вихідців з міщан і селян, не допускався до багатих приходів, в основній своїй масі був малописьменний й культурно відсталий, позбавлений можливості впливати на суспільно-політичне життя країни.

Про великий вплив верхівки католицької церкви в державі промовисто свідчить, зокрема, той факт, що в сенаті сейму засідали всі вищі достойники, архієпископи та єпископи. З часу утворення Речі Посполитої католицька церква в ній адміністративно поділялася на Гнєзненську і Львівську архієпископії, причому глава другої підпорядковувався главі першої. До складу Гнєзненської архієпископії в межах Речі Посполитої входили: однойменна архієпархія та єпархії Познанська, Влоцлавська (Куявська), Плоцька, Краківська, Вармійська, Хелмінська, Жмудська (Жемайтська), Віленська; від 1582 р. вона включала Інфлянтську, а з 1636 р. – Смоленську єпархії. До цієї архієпископії належали також розташовані за межами Речі Посполитої Вроцлавська і Любуська (номінально) єпархії. Львівська архієпископія включала в себе однойменну архієпархію та єпархії Кам’янецьку, Перемишльську, Холмську, Луцько-Берестейську та Київську. Архієпископи та єпископи обиралися капітулами відповідних кафедральних соборів.

Зазвичай обиралися запропоновані королем особи; він же затверджував обранців на зайнятих ними посадах (це право королівської номінації папа офіційно визнав у 1589 р.), після чого їх затверджував папа.

Шляхта висловлювала незадоволення непомірним збагаченням церкви, тим, що вона мала численні податкові привілеї, великий вплив на державне життя. Шляхта бажала мати залежну від себе церкву. Міщанство було також критично налаштоване щодо церкви: її приписи гальмували нормальний хід його господарської діяльності, особливо при укладанні кредитних угод, які церква, посилаючись на відсотковий їх характер, ототожнювала з лихварством, проти котрого офіційно боролася. Не могло міщанство миритися і зі сплатою церкві різних поборів.

Так у польських землях виникли соціально-політичні та ідеологічні передумови для **поширення реформаційних ідей**. Реформація на цих землях була представлена кількома течіями, які проникли із Західної і Центральної Європи. Найраніше з'явилося *лютеранство* – вже у перші роки після виступу М. Лютера. У межах Польської держави лютеранство поширилося головним чином у Королівській Пруссії, помітно – в західній частині Великопольщі. В інших регіонах Корони присутність лютеранства була спорадичною. На польських землях за межами цієї держави воно особливо поширилося в Сілезії. Тоді ж лютеранство почало охоплювати Любуську землю й Західне Помор'я; в останньому місцевий сейм 1534 р. проголосив його офіційною релігією. Такого ж статусу воно набуло в Князівській Пруссії 1525 р., коли його публічно прийняв перший її правитель Альбрехт I Гогенцоллерн.

У Польському королівстві лютеранство в основному було релігією мешканців міст, до того ж німців: воно виникло як релігія німецького бюргерства; лютеранство “польські” німці, яких було доволі багато, сприймали як підтвердження своєї етнічної ідентичності, чинник, який допомагав їм зберігати й відстоювати її. З часом, з огляду на німецький характер лютеранства, в нього стали переходити й німецька шляхта, селяни-німці в місцях компактного їх розселення. Що ж до польської шляхти, то лише незначна її частина, переважно у Великопольщі, прийняла лютеранство. Польська шляхта не сприйняла його з двох причин: по-перше, як німецьку, на її переконання, релігію, що було проявом певного негативного ставлення поляків до Німеччини; по-друге, як релігію аристократичну, князівську, оскільки невдовзі після виникнення лютеранства виразно дало про себе знати прагнення тих німецьких правителів, що приймали його, підпорядкувати собі лютеранську церкву у своїх князівствах; це прагнення було реалізоване після розгрому в Німеччині селянського повстання 1524-1525 рр.

У перші роки поширення лютеранства в Короні її правлячі кола виступали проти нього. У 1520 р. з'явився едикт Сигізмунда I, який забороняв виголошувати ідеї М. Лютера, виїжджати за кордон в міста, охоплені лютеранським рухом; католицька церква одержала право цензурувати книги перед їх виданням. Але едикт виконувався несумлінно; так само як подібні королівські едикти, що видавалися впродовж кількох наступних десятиріч. Натомість рішучими виявились дії того ж короля, спричинені конфліктом у Гданську, оскільки він мав не тільки релігійний, а й соціальний характер. У січні 1525 р. озброєне поспільство (бюргерство і плебс) міста – прихильники лютеранства – скинули міську раду (магістрат), що перебувала в руках вірного католицтву патриціату, після того, як вона заарештувала кількох прибічників реформації. Обраний повсталими склад ради повністю скасував у місті католицьку літургію, закрив монастирі, проголосив лютеранство офіційною конфесією та зробив спробу провести реформи, навіяні селянською війною в Німеччині. Та сама рада відправила до короля посланців з проханням затвердити нові порядки у Гданську. У відповідь Сигізмунд I видав указ, що позбавляв місто усіх його привілеїв до часу відновлення в ньому старих порядків і

виступив на чолі озброєних загонів проти повсталих. Міська рада, не зважившись озброїти народ, нічого не зробила для організації опору. Оволодівши Гданськом у червні 1526 р., король відновив тут католицьку літургію і наказав стратити 15 керівників реформаційного руху, а інших його діячів вигнати з країни. Проте повністю покінути з лютеранством у Гданську король не зважився, воно й далі залишалося релігією тутешнього поспільства. До кінця свого правління Сигізмунд I був налаштований до лютеранства негативно. Певний час подібну позицію займав Сигізмунд Август, аж поки у 1557-1558 рр. не надав свободу віросповідання головним містам Королівської Пруссії; згодом цю свободу було поширено на всю провінцію.

У 1530-х роках у Великопольщі і Люблінському воєводстві, а також у Сілезії оселилися прибулі головним чином з Німеччини *анабаптисти* (“перехрещенці”) – представники секти, що вимагала хрестити людей у свідомому віці, коли, за її віровченням, тільки й можливе “істинне” прилучення до християнської віри. Анабаптисти були активними учасниками релігійно-політичного руху, що розгорнувся на початку реформації. Перші їх представники з’явилися 1519 р. в Швейцарії. Вони брали участь у Селянській війні в Німеччині. Тікаючи від переслідувань, діяли в різних країнах Західної і Центральної Європи. На зламі 30 – 40-х років XVI ст. їхнє помірковане крило в Нідерландах відокремилось у секту *меннонітів*, прозвану від її засновника Менно Сімонса. Особливого відлуння діяльність анабаптистів, зокрема меннонітів, на польських землях не мала.

У 1548-1551 рр. до Великопольщі прибула і тут, головним чином у містах, оселилася значна кількість *чеських братів*, членів Братньої общини (*Jednota bratrská*), що втекли від репресій, до яких удався чеський король Фердинанд I Габсбург після придушення ним Празького повстання 1547 р. Община виникла в середині XV ст. як спадкоємиця поміркованого *гусизму* і пройшла еволюцію від ізольованої (селянсько-міщанської за складом) до відкритої різним суспільним верствам організації. Свою діяльність вона зосереджувала на освіті й друкарстві і досягла в цих галузях значних успіхів. На час вибуху реформації община об’єднувала до 10 % усього населення Чехії як історичної області. Багато її послідовників було в Моравії, де їх іменували моравськими братами. На початку 1530-х років община ідейно наблизилася до лютеранства, пізніше – до кальвінізму. У Великопольщі чеські брати знайшли доволі великі можливості для своєї діяльності. До них віросповідно приєдналася певна частина місцевої шляхти і міщан. Поза межами Великопольщі вони майже не мали впливу.

У той же час, що й чеські брати, на польські землі проник **кальвінізм** – релігійна течія, започаткована на Заході *Жаном Кальвіном* (1509-1564) у 1536 р., коли він видав свою найважливішу працю *Настанови в християнській вірі*. У другій половині 1550-х років кальвінізм став провідним напрямом польського протестантизму. Найбільше прихильників він мав серед польської шляхти, особливо малопольської.

В основі вчення Ж. Кальвіна лежала ідея абсолютної визначеності (приреченості): він стверджував, що Бог ще до створення світу прирік одних людей до спасіння, до раю, інших – до загибелі, пекла; цей вирок Бога є незмінний, але людині не суджено знати, визначена вона Богом на спасіння чи ні, віруючий, проте, має бути певен, що він “Божий обранець” і повинен доводити це своїм зразковим життям. Польську шляхту мало цікавила ця доктрина Ж. Кальвіна. Їй імпонувало його вчення про примат (першість) суспільства над державою і визнання права опору станової репрезентації владі, етичне виправдання ним підприємництва, бачення Божої прихильності в багатстві людини, успішній її діяльності. Приваблювала шляхту й демократична, “республіканська” структура церковної організації кальвінізму, чим вона докорінно відрізнялася від ієрархічної структури католицької церкви. На чолі кальвіністської церковної общини

стояв старшина (*пресвітер*), що обирався з її членів, і запрошуваний нею (власне – пресвітером) проповідник, що виголошував перед членами общини проповіді та духовно-моральні повчання; функція проповідника не мала характеру священицької діяльності, а полягала лише в службі (*ministerium*), від чого їх звали *міністрами*. Пресвітер і міністр становили консисторію, що відала справами общини. У ряді країн виникла більш складна організація, в якій важливе значення здобули регіональні й загальнонаціональні з'їзди представників общин – синоди. Така організація кальвіністської церкви давала простір для впливів у ній найбільш заможним членам общини.

У польських землях такий вплив мала шляхта, що прийняла кальвінізм. У своїх маєтках вона реформувала, профанувала католицькі церкви, усувала з них священиків і передавала їх (церкви) прибічникам вчення Ж. Кальвіна, пресвітерам і міністрам, яких підбирала на свій розсуд. Реформовані церкви, звані *зборами*, перебували під повним контролем кальвіністської шляхти (зборами йменували й церкви лютеран і чеських братів, які зазвичай виникали внаслідок реформування католицьких церков; чеські брати також споруджували свої храми). Нерідко міністрами у зборах були католицькі священики, що навернулися в кальвінізм, здебільшого до них належали вихідці з міщан і селян. Кальвіністська церква (як, зокрема, і церква лютеран та чеських братів) була дешевою: на її утримання не йшли жодні, звичні для католицької церкви побори, найголовніший з яких десятина, яку, до речі, кальвіністська шляхта привласнювала. 1550 р. в містечку Піньчові, що в Малопольщі, власник якого став кальвіністом, пройшов перший з'їзд кальвіністських міністрів, а 1554 р. в малопольському ж містечку Сломніки – перший *синод* кальвіністської церкви, який санкціонував її організаційну структуру. Підраховано, що тільки у 1550-1570 рр. було скликано не менше 92 кальвіністських синоди і з'їзди, з них 20 – у Піньчові. Близько 1570 р. у Речі Посполитій налічувалося близько 700 протестантських церков, з яких понад 420 були кальвіністськими (лютеранських церков було понад 140).

Успіхи кальвіністів у боротьбі з католицькою церквою значною мірою пояснювалися тісним зв'язком багатьох із них з езекуційним рухом, в якому вони брали активну участь і на характер якого впливали. Ще до і на початку проникнення кальвінізму в польські землі езекуціоністська шляхта через своїх послів на сеймах 1540-х років наполягала на обмеженні духовної юрисдикції щодо світських осіб (передовсім щодо шляхти) і розширенні участі духовенства в державних повинностях. На сеймі 1550 р. група послів вимагала позбавити церкву десятини, секуляризувати церковні маєтки, скасувати згадану церковну юрисдикцію тощо. Дальше поширення кальвінізму позначилося на сеймовій боротьбі з питань, що стосувалися католицької церкви. Посли настирливо, разом з лютеранами, чеськими братами й католиками-езекуціоністами, виступали проти церковної юрисдикції, й на сеймі 1552 р. її було призупинено стосовно “єретиків”. Ще більших успіхів прихильники реформації домоглися на сеймі 1555 р., який узаконив вільне існування реформованих церков, що виникли до цього року, і так само призупинив до скликання національного собору (про нього нижче), розгляд в церковних судах справ щодо відходу від католицизму. Особливо рішучим був наступ езекуціоністської шляхти на католицьку церкву на Пьотрковському сеймі 1562-1563 рр.: їй вдалося домогтися скасування виконання гродськими старостами вироків церковних судів.

Успіхи, здобуті шляхтою в боротьбі з католицькою церквою, певною мірою були зумовлені тим, що Польську державу очолював загалом індіферентний у питаннях віри Сигізмунд Август, який, будучи противником релігійної конфронтації, любив повторювати: “Я не хочу бути королем ваших сумнівів”. Його навіть звинувачували у прихиль-

ності до реформації, оскільки він не піддавався намовлянням папського нунція Алоїзо Ліппомано вчинити розправу над провідними її діячами.

Однією із заслуг кальвіністської (якоюсь мірою й лютеранської та чеськобратської) частини езекуціоністської шляхти було те, що разом з католиками-езекуціоністами вона у 50-х роках активно вимагала **створення польської національної церкви**, подібної до англіканської, що виникла в Англії у 1534 р. за панування у ній короля Генріха VIII (1509-1547). Національна церква, за задумом її adeptів, повинна була об'єднати на засадах автономії та рівноправності всі християнські віросповідання, в тому числі православ'я, під генеральною зверхністю папи римського. Головою її, за взірцем англіканської церкви, мав стати король, а найвищою владою – *національний собор*. На сеймі 1555 р. шляхта наполегливо домогалася його скликання для схвалення на ньому цього проекту. Останній був підтриманий королем і вищим католицьким духовенством, яке було переконане, що буде верховодити в національній церкві. Наступного року до Риму виїхало польське посольство, щоб просити папської згоди на скликання національного собору для створення національної церкви та для католицької церкви, щоб наблизити її до інших християнських віровизнань, на літургію польською мовою, причастя під двома видами і скасування цілібату духовенства. Відповідь папи на всі ці прохання була негативною, бо їхній зміст суперечив догматично-організаційним засадам католицької церкви, а реалізація могла призвести до відриву Польського королівства в церковному відношенні від римської курії. Знеохочений цією відповіддю, Сигізмунд Август відмовився підтримувати ідею національної церкви. Того ж 1556 р. король видав едикт, яким заборонив подальше протестантське реформування католицьких церков. Це не перешкодило протестантам на сеймі 1562-1563 рр. домогтися припинення сплати Польщею аннат – щорічної данини римській курії. Ще раніше, у 1555 р., Польща припинила сплачувати святому престолу денарій святого Петра (*świętopietrze*).

1562 р. у кальвіністському таборі розпочався розкол, який тривав три роки. У результаті з нього виділилася менша, радикальна, частина, куди входили шляхта (навіть заможна), міщани й частина селян. Вони заснували т.зв. *Меншу церкву* (латин. *Ecclesia Minor*), або збір; власне кальвіністська церква відтоді йменувалася *Більшою* (латин. *Ecclesia Maior*). Розкольники називали себе **польськими братами** за прикладом чеських братів, які мали на них вплив. Причиною розколу стали розходження в поглядах на богословські догмати й соціальні проблеми. Польські брати, інтерпретуючи Новий Завіт з позицій, близьких до раціоналістських, заперечували основну догму ортодоксального християнства – вчення про єдиносущу трієстість Бога – святу Трійцю. За це ідейні противники прозвали їх *аріанами* (від імені одного із засновників ранніх єретичних вчень у християнстві александрійського священника Арія, що помер 336 р.), рідше – *антитринітаріями* (латин. *Trinitas* – Трійця). Певною, якщо не визначальною мірою, це заперечення було зумовлене впливом італійських антитринітаріїв, які прибули до Польщі після спалення 1553 р. у Женеві за наказом Ж. Кальвіна *Мішеля Сервета* – вченого і мислителя, який заперечував єдиносущу трієстість Бога. Більшість польських братів визнавали Богом тільки Бога Отця, вважаючи Ісуса Христа людиною, наділеною після її воскресіння Божими властивостями, а Дух Святий – підпорядкованою Богові Отцю сутністю, що походить від нього. З початку XVII ст. прибічників цього погляду серед аріан-антитринітаріїв звали *унітаріями* (латин. *unitas* – єдність). Частина польських братів (тритеїсти) вірила в існування трьох окремих, неєдиносущих Божих іпостасей – Бога Отця, Бога Сина (Христа) і Бога Святого Духа, а ще інша частина (дитеїсти) – визнавала тільки Бога Отця і Бога Сина. Польські брати заперечували також церковне вчення про гріхопадіння, стверджуючи, що людина за своєю природою добра, її мораль

залежить від середовища, в якому вона живе, і виховання, відкидали також таїнства, в тому числі хрещення і причастя, відстоювали віротерпимість і духовну свободу.

В основі ідеології польських братів, щоправда не всіх, лежала ідея безумовної соціальної рівності: переконання, що всі люди – брати, і ніхто не повинен наживатися на чужій праці. Польські брати висували постулати скасування станових відмінностей, звільнення селян від феодалних повинностей, відмови від державної та військової служби. Дехто з них навіть висловлювався проти приватної власності на землю, за спільне громадське користування нею. Найбільш радикально налаштовані з них 1569 р. у новозаснованому шляхтичем-аріанином малопольському містечку *Ракові* створили комуністично-утопійні громади, члени якої спільно обробляли землю, займалися ремеслом, плекали освіту. З цього експерименту, зрештою, нічого не вийшло. Ракув перетворився на типові ремісничо-торговельне поселення з властивими для нього соціальними негараздами.

В організаційному відношенні релігійне життя польських братів не відрізнялося від ортодоксальних кальвіністських громад – зборів. У 1570-1620 рр. в Речі Посполитій, переважно в Малопольщі, діяло близько 65 їхніх зборів (часом до 100), потім менше. У 1569-1662 рр. відбулося 107 відомих нам аріанських синодів, на які збиралося до півтисячі братів. Найбільша їх кількість припадає на Ракув – 39. Аріанський релігійно-соціальний радикалізм пробуджував занепокоєння протестантської і католицької шляхти. Уже на сеймі 1566 р. кальвіністи виступили з пропозицією заборонити діяльність польських братів, а порушників цієї заборони вигнати з країни. У королівській канцелярії був підготовлений відповідний королівський едикт, проте його не було оголошено.

Вороже ставлення протестантської шляхти до польських братів проявилось, зокрема, в тому, що їх не запросили взяти участь у спільному синоді кальвіністів, лютеран і чеських братів, який відбувався в Сандомирі у 1570 р. Прийнята синодом угода гарантувала взаємну віротерпимість цих течій, декларувала готовність працювати над виробленням спільної протестантської моделі церкви. Союз трьох віровизнань мав виступати на захист кожного з них, тобто мав й оборонний характер. Було вирішено скликати спільні синоди для обговорення наболілих питань. Закладена **сандомирською угодою** співпраця успішно тривала чверть століття, після чого лютерани стали від неї відходити і, врешті, відмовилися зовсім.

Серед польських братів з часом дійшло до посилення впливу поміркованого крила, яке невдовзі здобуло перевагу. Значною мірою це сталося завдяки італійцю *Фаусто Соцініні* (1539-1604; у Польщі його звали *Фавстом Социном*). Прибувши до Польщі 1579 р., він невдовзі очолив поміркованих польських братів, мав серед них високий авторитет до самої смерті (похований у Польщі). Ф. Социн надав аріанському рухові більшої згуртованості та пружності, реформував його в дусі раціоналізму, проголосивши розум людини найголовнішим інструментом осягнення Св. Письма й пізнання світу, найвищим критерієм істини, а моральне самовдосконалення – єдиним шляхом піднесення духовності. Завдяки Ф. Социнові антитринітаризм, званий від його імені *социніанством* (відповідно польських братів і всіх послідовників вчення Ф. Социна в Речі Посполитій та за її межами йменували *социніанами*) став єдиним у Польщі протестантським віровизнанням, здатним на інтелектуальному рівні успішно дискутувати з католицькими ідеологами. Социніанство вплинуло на формування релігійного раціоналізму в Центральній та Західній Європі (здебільшого в Голландії й Англії) і кристалізації *деїзму* – віри в догматично неокресленого Бога. Разом з тим, воно давало імпульси розвитку наукових, політичних і соціальних ідей.

Апогеем реформації в Речі Посполитій було **прийняття акту Варшавської конфедерації**, якою себе визнав в останній день роботи (28 січня) конвокаційний сейм 1573 р. Акт, який називають Варшавською конфедерацією, проголосив віротерпимість (релігійну толерантність) щодо всіх християнських віровизнань, в тому числі польських братів та анабаптистів. “Обіцяємо собі взаємно (...) на вічні часи, скріплюючи це нашим словом, честю і совістю, – сказано в цьому документі, – що ті з нас, котрі відрізняються за вірою, зберігатимуть між собою мир і не проливатимуть крові через різну віру і відмінність у церквах”. Світські власті, згідно з актом, не мають права нікого карати смертю, конфіскацією майна, ув’язненням чи вигнанням з країни за релігійні погляди. Серед підписів, що стояли під ним, половина належала католикам. Цим актом Річ Посполита першою серед європейських країн на офіційному рівні заявила про запровадження віротерпимості. Документ Варшавської конфедерації не означав, проте, визнання повної свободи совісті; він не визнавав права на атеїзм, що й не дивно з огляду на ставлення до нього в тогочасній Європі.

Останнім значним успіхом реформації в Речі Посполитій було те, що Генрик Вalezій в день своєї коронації (21 лютого 1574 р.) в краківському кафедральному соборі присягнув виконувати Варшавську конфедерацію. Зробив він це на вимогу кальвініста, маршалка великого коронного *Яна Фірлея*. Коли при складанні присяги виникло замішання, спричинене небажанням короля її вчинити, то Я. Фірлей промовив до нього: “Присягнеш, королю, бо ж ти пообіцяв”.

Реформаційний рух у Польщі найбільш інтенсивно розгортався в третій чверті XVI ст. Особлива роль у ньому, з огляду на поширеність, належала кальвіністській течії та головному її носієві – шляхті, яка в основному визначала його розмах і характер, що, своєю чергою, визначило особливість польської реформації як шляхетської. **Шляхетський характер польського кальвінізму** і те, що кальвіністська шляхта відігравала велику роль в езекуційному русі, зумовило значний успіх реформації. Але той самий характер водночас визначив і її нестійкість, оскільки шляхта виявилася ненадійним оплотом протестантизму. Після задоволення своїх релігійних і політичних вимог чимало хто з неї не бачив потреби в продовженні реформації. Наступні покоління кальвіністської шляхти проявляли релігійну пасивність і не чинили особливого опору наступові католицизму, спрямованому на те, щоб повернути її в своє лоно. У цьому наступі католицька церква домоглася значних успіхів: уже на зламі XVI-XVII ст. велика, якщо не більша частина кальвіністської шляхти перейшла в католицизм, чим по кальвінізму в Речі Посполитій було завдано відчутного удару, від якого він не зміг оправитися. Певною мірою така ж метаморфоза спіткала лютеранську і чесько-братську шляхту. Натомість вистояли перед наступом католицизму, хоч і не без втрат, міщани лютеранського і чеськобратського визнань, а також польські брати-социніани, останні до середини XVII ст.

загалом, реформація в Польщі не набула такого розмаху і глибини, як у деяких інших країнах Центральної і Західної Європи (Німеччині, Швейцарії, Голландії, Франції, Чехії). І все ж вона позитивно відбилася на її розвитку в XVI та, певною мірою, XVII ст. Значення її полягає насамперед у формуванні нового типу релігійності, заснованої на раціональному підході до тлумачення богословських проблем і через їх призму – соціально-політичних. Крім того, протестанти зробили вагомий внесок у розвиток освіти, книгодрукування, наукової думки, релігійної та філософської літератури. Багато до цього спричинилися польські брати, які так образно підкреслювали своє місце і значення в реформаційному русі: “Дах (протестантської церкви) спорудив Лютер, стіни – Кальвін, а фундамент – Социн”.

Польський протестантський рух мав значне відлуння в Литві та в руських землях Корони і Великого князівства Литовського. Щодо українських земель, то в Руському і Белзькому воєводствах уже в середині XVI ст. було чимало прихильників кальвінізму. Невдовзі тут почало поширюватися аріанство, безпосередньо пов'язане з діяльністю визначного теолога-проповідника, вихідця з Мантуї (Італія) *Франко Станкарі* (1501-1574). Один з перших синодів аріан відбувся в містечку Ланьцут Перемишльської землі. Осередком протестантизму було й Волинське воєводство. З кінця XVI – початку XVII ст. тут виникали кальвіністські й аріанські громади. У місті Острог активно працювали діячі тутешнього вченого гуртка чеський брат *Марцін Бронєвський* та аріани *Мотовило* і *Каспар Лушковський*. В Острозі і містечку Старий Костянтинів виникли аріанські громади. З 1608 р. бере початок міцний аріанський осередок в містечку Ляхівці. На початку XVII ст. в Київському воєводстві з'являється кальвіністський осередок у містечку Горностайполе; близько 1610 р. засновано аріанську общину в містечку Черняхів, ініційовану *Стефаном Немиричем*, батьком майбутнього покровителя й лідера аріан на Київщині, козацького діяча й одного з авторів Гадяцької угоди 1658 р. *Юрія Немирича*.

Значення реформації в Польщі і Речі Посполитій загалом виходить за державні кордони. Вона помітно вписалася в загальноєвропейську реформацію, внесла до неї свій досвід і своєрідність. У першу чергу це стосується її аріансько-социніанської течії. Для кількох сот тисяч нині в світі громади антитринітаріїв основні осередки польських братів – Ракув і Піньчув – залишаються свого роду святинями, місцями поклоніння. Особливу роль в аріанському русі відіграв Ракув (“Сарматські Афіни”), значною мірою завдяки тому, що тут у 1603-1638 рр. діяла славна на всю Європу социніанська школа, звана академією за внесок у справу розвитку освіти.

Контрреформація

Реакцією на реформацію була контрреформація, або наступ сил, що за всяку ціну намагалися відновити підірвані позиції католицької церкви, вивести її з кризи, в яку вона потрапила внаслідок поширення протестантизму. Захищаючи свої позиції, католицтво було змушене вдатися до організаційної та ідейної перебудови. Неабияке значення мало заснування у 1534 р. і затвердження папою у 1540 р. *ордену єзуїтів* (“Societatis Jesu” – “Товариства Ісуса”), що став одним з головних бастионів контрреформації. У 1542 р. реорганізовано інквізицію, а 1559 р. вперше надруковано *Індекс заборонених книг* – список видань, згодом поновлюваний, що містив назви творів з релігійно-догматичних, культурно-моральних і соціально-політичних питань, зміст яких розходився з ученням і практикою католицької церкви. Рішучий перелом в європейській контрреформації настав після закінчення у 1563 р. вселенського собору цієї церкви, який з перервами засідав з 1545 р. на півночі Італії в місті Тридент, за винятком 1547-1549 рр., коли його робота проходила в місті Болонья. **Тридентський собор** закріпив перемогу угруповання на чолі з єзуїтами над течією в католицтві, яка шукала примирення з протестантизмом. Він опрацював радикальну програму оновлення католицької спільноти, визначив доктрину і політику католицької церкви. Його постанови підтвердили всі її догми і віровчення, заперечивши найменші відхилення у бік реформаційних поглядів. Собор посилив церкву організаційно: підтвердив верховенство папи над собором, збільшив владу єпископів у межах їхніх єпархій, вказав на необхідність поліпшити проповідницьку діяльність духовенства серед віруючих, зміцнювати дисципліну в чернечих орденах. Він також підтвердив статус латинської мови як літургійної. У 1564 р. було обнародовано т.зв. *Тридентське сповідання віри* – документ, що виклав головну суть

рішень собору. Керівництво католицької церкви зобов'язало духовних осіб усіх рангів й викладачів католицьких університетів присягти виконувати його.

Постанови Тридентського собору потрапили до Польщі у 1564 р., коли їх передав Сигізмундові Августу папський нунцій Джованні Франческо Коммендоне. Щойно 1577 р. їх офіційно прийняв синод польської католицької церкви, що не означає, що вона не керувалася ними у своїй діяльності до цього моменту. Як провідник їх у життя особливо відзначався єзуїтський орден, який у Польщі розпочав свою діяльність у 1564 р. на запрошення одного з найбільш запеклих противників реформації – кардинала і вармійського єпископа *Станіслава Гозіуша* (1504-1579).

Контрреформація у Польщі розпочалася одразу після проникнення сюди реформаційного руху. Однак довший час до завершення роботи Тридентського собору керівництво польської католицької церкви у протистоянні з реформацією займало оборонну позицію, не будучи в стані зібратися з силами для проведення активної боротьби за відстоювання устоїв католицизму: воно не було до неї призвичаєне. Більшою мірою воно покладалося на допомогу королівської влади, ніж на власні сили. Під його тиском Сигізмунд I і Сигізмунд Август видавали антиреформаційні едикти. Проте останні виконувалися дуже слабо, а то й просто ігнорувалися: всупереч королівським заборонам реформаційний рух розгортався, по суті, відкрито й безперешкодно.

З ідейним противником, який вимагав особливої уваги, католицизм зустрівся в особі кальвінізму, бо йшлося про сильно заангажовану в екзекуційному русі шляхту. У полі зору католицьких ідеологів постійно перебувало й лютеранство. Недарма на час появи і в перші роки поширення кальвінізму припадає інтенсивна релігійно-публіцистична діяльність двох талановитих й авторитетних діячів контрреформації *Марціна Кромера* і *С. Гозіуша*. Перший з них, починаючи з 1551 р., видав у чотирьох випусках твір *Про лютеранську віру й науку. Розмова дворянина з монахом*. Аргументація, до якої вдався М. Кромер, мала не тільки антилютеранський, а й назагал антипротестантський характер. 1553 р. вийшла книжка *С. Гозіуша Визнання католицької християнської віри*, яка стала програмною у боротьбі католицької церкви з реформацією. Значення, яке їй надавало католицьке керівництво, підкреслюється тим, що за 20 років вона витримала 22 видання.

На час закінчення Тридентського собору польська католицька церква змогла значною мірою реорганізуватися. Це дало змогу їй, керуючись тридентськими постановами, повільно й неухильно перейти в контрнаступ. Він став можливий тому, що їй вдалося зберегти свої головні привілеї та матеріальну базу. Перетворення і зміни у церкві торкнулися всіх рівнів і структур. Священники у приходах повинні були регулярно читати проповіді, створювати релігійні братства, спонукати прихожан до частої сповіді й причастя, проводити емоційні процесії, що чинили вплив на психіку й уяву мирян, систематичну катехізацію. Відродилося й набрало нової сили монашество. Стрімко зростала кількість монастирів, розширювали діяльність старі обителі. Ченці ставали активними організаторами релігійної пропаганди, полеміки й книгодрукування; з них рекрутувалися вчителі церковних шкіл. Єпископи проводили регулярні об'їзди (візитації) своїх єпархій, під час яких довідувалися про їх дійсний стан. Створювалися семінарії для підготовки кадрів нижчого духовенства. Освітньо-моральний рівень останнього зростав, дисципліна істотно поліпшилася. Посилилися зв'язки польської церкви з папською курією; папський нунцій, що постійно перебував у Польщі з 1556 р., чинив вплив на церковне життя у ній. Єпископи повинні були регулярно звітуватись у Римі про свою діяльність.

Особливу роль у польській контрреформації відіграло середнє (капітульне) духовенство. Воно послідовно і непримиренно захищало устої католицизму й відстоювало

його реформування, на відміну від тих єпископів, що вели ренесансний, виразно мирський спосіб життя і не переймалися станом церкви. Щойно на зламі XVI і XVII ст. керівництво єпархіями повністю перейшло до єпископів, діяльність яких задовільняла вимоги Тридентського собору. Саме тоді й набули розмаху істотні зрушення в організаційній та релігійно-освітній галузях католицького церковного життя.

Одна з особливостей Польщі полягала в тому, що тут неможливо було в боротьбі з реформацією широко покладатися на методи прямого насильства й примусу, оскільки свобода віросповідання гарантувалася шляхті – головній соціальній силі протестантства – Варшавською конфедерацією 1573 р. Щоб досягти перелому в цій боротьбі, потрібно було повернути в лоно католицизму іновірну шляхту, а це можливо було здійснити тільки з допомогою продуманої й поступальної пропаганди та переконування. Основна роль у перевихованні протестантської шляхти належала *єзуїтам*. Сила цього ордену ґрунтувалася на гнучкій організації, дисципліні, старанному доборі потрібних йому кадрів, умінні використовувати будь-які можливості для досягнення своїх цілей. Керівництво католицької церкви радо вітало появу ордену в Польщі, покладаючи на нього великі сподівання у протистоянні з протестантами. У 1565 р. Сигізмунд Август взяв орден під свою опіку, а 1579 р. єзуїти отримали організаційну автономію в Речі Посполитій у вигляді окремої польської провінції; 1608 р. остання була поділена на Польську і Литовську провінції. До першої входила територія Польського королівства, за винятком Мазовії і Вармії, які були віднесені до Литовської провінції у складі Великого князівства Литовського, польсько-литовської частини Інфлянт та, від 1611 р., Смоленської землі.

Єзуїтів у Речі Посполитій було порівняно небагато (на зламі XVI-XVII ст. – близько 400, у 1640 р. – понад 1400), але завдяки властивим їхній організації якостям вони були здатні доводити до кінця справу, за яку бралися. Певний час то були переважно німці й італійці, згодом більшість становили поляки. Скеровані на зміцнення розхитаних позицій католицизму, на викорінення протестантизму, єзуїти не цуралися діяльності серед різних соціальних верств населення. Особливу ж увагу вони приділяли роботі з шляхтою, яка вона посідала особливе місце в політичній системі держави, в реформаційному русі. Усвідомлюючи необхідність брати до уваги привілейоване становище шляхти, орден зосередив увагу на вихованні шляхетської молоді, в тому числі протестантської, в дусі безмежної й безоглядної відданості католицизму. Головним осередком цього виховання стали *єзуїтські колегії* – середні навчальні заклади, в яких, відповідно до цілей виховання, використовувався кращий досвід європейської педагогіки, зокрема протестантської. Високий професійний рівень навчання в колегіях призвів до того, що освіту в них охоче здобували не тільки католики, а й протестанти (в основному кальвіністи), причому останніх не примушували брати участь в католицьких релігійних обрядах. Навчання в колегіях було безоплатним, що давало можливість здобувати освіту вихідцям з незаможних шляхетських родин. У результаті послідовного застосування чітко продуманої системи виховання зі стін колегій виходили, як правило, правдиві католики. Завдяки цьому до кінця першої половини XVII ст. в католицизм перейшла більша частина протестантської шляхти.

Перша єзуїтська колегія була заснована за сприяння С. Гозиуша на терені керованої ним Вармійської єпархії в містечку Бранев (Брунсберг) у 1565 р. До кінця XVI ст. на польських землях Речі Посполитої виникло ще чотири колегії, ва тому числі в місті Ярослав Руського воєводства, а також три колегії у Великому князівстві Литовському і одна – в польсько-литовській частині Інфлянт. на 1648 р. у польських землях існувало 15 колегій, в українських – 12, у Великому князівстві Литовському – 10, у польсько-литовській частині Інфлянт – 1. Позиції єзуїтської освіти значно посилилися після

перетворення заснованої 1578 р. Віленської колегії в академію, яка стала важливою кузницею освічених кадрів єзуїтів для всієї Речі Посполитої.

Великий контрреформаційний вплив на населення справляли визначні єзуїтські проповідники та письменники, серед яких особливо відзначався Пйотр Скарга – перший ректор Віленської академії, автор свого роду програмної праці *Про єдність Божої церкви під єдиним пастирем* (видана 1574 р.), а також дуже популярних *Життєписів святих* (1579).

Пропаганда контрреформації була успішною, зокрема тому, що використовувала більш різноманітні, ніж протестантська пропаганда, методи і засоби переконання: мистецтво, музику, театр, методичну катехізацію вірних тощо. У міру розвитку польської національної свідомості, значною мірою під впливом протестантизму, католицька церква стала приділяти увагу виданню літератури польською мовою. Відбувався процес полонізації католицизму, наближення його до віруючих.

В особі Сигізмунда III контрреформація знайшла велику підтримку. Будучи завзятим католиком за вихованням і переконаннями, цей король вбачав у ній духовну підпору для своєї влади. У 1592 р. за наполяганням католицької церкви він відновив виконання гродськими старостами вироків її судів. Вищі посади і королівщини король роздавав в основному католикам. Якщо до сенату Люблінського сейму 1569 р. входило 58 світських протестантів, то до сенату на сеймі 1598 р. тільки 16, на сеймі 1618 р. – 3. За Владислава IV їх стало дещо більше.

Маючи більшість у сеймі, католицька партія всіляко торпедувала будь-яку протестантську спробу надати Варшавській конфедерації 1573 р. силу непорушного закону. У багатьох містах протестантам закрили доступ до цехів і посад у системі самоврядування. Множились антипротестантські, спровоковані католицькою церквою виступи, в ході яких нищилися збори. До кривавих розправ над іновірцями (“єретиками”) доходило зрідка, тому що інквізиція в Польщі (і Речі Посполитій загалом) не діяла; це дало підставу одному з визначних знавців реформації в Польщі назвати її “державою без вогнищ”.

Негативно на долі протестантизму позначилася участь його прихильників у Сандомирському рокоші 1606-1609 рр., хоча більшість його учасників була католиками: Сигізмунд III цього їм пробачити не міг. Коронний трибунал у 20-х роках XVII ст. почав виносити вирoki, які присуджували до ув’язнення і сплати значних грошових сум за видання протестантської літератури.

Здобувши успіхи у викоріненні кальвінізму (хоч остаточно з ним у Речі Посполитій було покінчено в другій половині XVII ст.), католицька церква у 30-х і 40-х роках XVII ст. завдала відчутних ударів по польських братах, які протидіяли тискові, слабо піддавались окатоличенню. У 1638 р. за тогорічним вироком сеймового суду в Ракові припинили діяльність аріанські збір, школа (академія) і друкарня. Приводом для вироку послужив випадок зневаження (профанації) хреста учнями академії. Ракув як головний осередок польських братів перестав існувати. Частина аріан, що в ньому мешкали, виїхала до волинського містечка Киселин, де й осіла; тут того ж 1638 р. відбувся аріанський синод. У 1647 р. сеймовий суд наказав закрити всі аріанські школи і друкарні. Виконанню цього наказу перешкодила Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, розпочата у 1648 р. На цей час аріани діяли переважно в маєтках православних шляхтичів Речі Посполитої, які ставилися до них терпимо і не дозволяли переслідувати. На початку 60-х років з польськими братами як течією в реформаційному русі було покінчено (про це див. у наступному розділі).

До кінця першої половини XVII ст. контрреформація загалом перемогла. Перемога була здобута над кальвіністами, аріанами і, принагідно, над чеськими братами. З

лютеранством як німецькою ерессю католицизм особливої боротьби не вів, і тому воно продовжувало існувати. Не змінює такого висновку те, що Владислав IV до протестантів не ставився вороже. 1645 р. у Торуні відбувся навіть ініційований ним диспут (*Colloquium charitativum*) з участю кальвіністів, лютеран і католиків. Відчутного результату диспут не дав.

Контрреформація перемогла, тому що кальвінізм, найбільш численна і впливова серед польських протестантів течія, не пустив глибоких коренів серед селян і міщан, будучи в основному шляхетським за складом учасників рухом.

Реформа католицької церкви, що відбувалася в ході контрреформації, справила значний вплив на православну (руську) церкву в межах Речі Посполитої. Необхідність кардинальних реформ у православ'ї була очевидною для кожного, хто критично ставився до деморалізації його церковних верхів, зростаючої неосвіченості й приниженого становища нижчого кліру, залежного від примх світських землевласників. Пожвавлення церковного життя католиків, започатковане Тридентським собором, ставило Східну церкву в особливо програвше становище, виокремлюючи її вади і підкреслюючи симптоми застою. Частина керівництва православного духовенства вихід з такого становища вбачала в унії руської і католицької церков.

Проблема релігійного **порозуміння між православним і католицьким віровизнаннями** на терені України і Білорусі вперше виникла наприкінці XIV ст., коли внаслідок укладення Кревської унії були об'єднані в одній державі поляки, литовці та русини. Першою спробою досягти порозуміння стала ініціатива київського митрополита *Ісидора*, котрий на Флорентійському соборі 1439 р. підписав акт з'єднання Східної і Західної церков. Рішення Флорентійського собору залишилися нереалізованими, однак як прецедент і теологічна основа вони були згадані на Тридентському соборі. Після нього ідея унії двох церков стала посилено поширюватися в католицьких колах Польщі. Йшлося про зміцнення позицій західного християнства на руських землях, підпорядкування йому православної церкви. Проголошення у 1589 р. автокефальної Московської патріархії, глава якої отримав титул патріарха Московського і Всієї Русі, що в підтексті містило претензії на українсько-білоруські землі, автоматично зробило рішучими прихильниками унійної ідеї короля і політичні верхи Речі Посполитої.

Об'єднання православної церкви України і Білорусі та католицької церкви було проголошено на **Берестейському церковному соборі** в жовтні 1596 р. частиною керівництва православної церкви на чолі з митрополитом *Михайлом Рагозою*, яка виступала за унію. Об'єднана (унійна, уніатська, греко-католицька) церква, згідно з постановою цього собору, визнавала основні догмати католицької церкви і своїм главою римського папу, натомість зберігала відправу слов'янською мовою та обряди православної церкви. На паралельному соборі противників унії, захисників православ'я, який тоді ж відбувся в Бересті, ідея унії була засуджена і відхилена. У релігійному відношенні Русь поділилася на дві частини – греко-католицьку і православну.

Король і правлячі кола Речі Посполитої рішуче стали на бік уніатів. Оскільки королеві належало право патронату над християнами грецької віри, а саме такими він вважав прибічників унії, то за ними в Україні і Білорусі офіційно закріплювалися церковні посади, кафедри, монастирі та їхні землі, а також церковна юрисдикція над усім духовенством східного обряду. Це ще більше розпалило церковне протистояння в руському народі. Всупереч умовам Берестейської унії, не було проведено повного зрівняння римо-католицької й греко-католицької церков у правах, а греко-католицьких єпископів не допущено у сенат. Унія не виправдала сподівань, які покладали на неї прихильники східної церкви, особливо шляхта.

Історія Польщі

У жовтні 1620 р. у Братській церкві, що в Києві на Подолі, відбулося таємне висвячення єрусалимським патріархом Феофаном православних єпископів єпархій, керівництво яких перебувало в руках уніатів. Згідно із законом і традицією, тільки король міг затвердити цих ієрархів. Сигізмунд III цього висвячення не визнав. Відтоді функціонували паралельні православні й уніатські руські єпархії. Короткозорість королівського двору і сейму, які продовж 1620-х років не помітили руського опору, що з конфесійного протесту на захист zagrożеної доброї старовини перетворився на усвідомлений національний рух, дорого коштували Речі Посполитій у недалекому майбутньому.

Смерть Сигізмунда III принесла деякі зміни. Ухвалені на елекційному сеймі 1632 р. *Статті заспокоєння грецької віри*, підтверджені дипломом новообраного короля Владислава IV в березні 1634 р., зафіксували те, що було здобуто сеймовим опором православної шляхти, міщанською опозицією, козацтвом. У протистоянні ортодоксальної й уніатської церков східного обряду протестанти прийняли сторону православ'я, тому що воно було опозиційним до католицизму. А навички полеміки, організованість і завзятість гнаної віри, вироблені протестантами в боротьбі за виживання, переймалися православними з перших днів війни, оголошеної ними унії.

Культура

“Віншую народ, котрий, хоча колись його вважали варварським, тепер чудово розвивається в галузі науки, прав, звичаїв, релігії та у всьому, що противне будь-якій неотесаності, котрий змагатися може з найбільш культурними народами світу”. Так шанобливо про поляків у вересні 1523 р. написав видатний учений-гуманіст *Еразм із Роттердама* (1466-1536) у листі до польського історика *Юста Людвіка Деціуша* (бл. 1485-1545), відзначаючи великий поступ, зроблений ними у культурному розвитку. Поступ був зумовлений дією суспільно-політичних та економічних чинників та поширенням із Заходу ідей гуманізму.

Період від кінця XV до кінця XVI ст. був часом високого злету польської культури, її “золотого віку”. Цей період прийнято вважати епохою культурного **Відродження Польщі**. Термін *Відродження* (італ. *Rinascita*, франц. *Renaissance*) веде своє походження від західноєвропейських ідеологів гуманізму, які стверджували, що весь історичний період від падіння Західної Римської імперії (V ст.) до появи нового світогляду (XIV-XV ст.) був часом схоластичної вченості з її повною залежністю від релігійних авторитетів і занепаду великої античної культури, яку вони відновлювали (“відроджували”). У буквальному розумінні відродження інтересу до античної культури відбувалося в тих європейських країнах, територія яких входила до складу Римської імперії. Про відродження в Польщі можна говорити лише в контексті характерного для нього, як культурного явища, засвоєння античної спадщини, а також в контексті використання його здобутків та заснованих на них ідей західноєвропейських гуманістів для розвитку національної культури.

Польща переживала культурне відродження, будучи активним членом європейської спільноти. Як інші народи католицького світу, поляки в основному черпали ідеї та натхнення в італійському Відродженні. Разом з тим, польський гуманізм першої третини XVI ст. – це гуманізм “еразміанський”: *Еразм із Роттердама* у той час користувався великою популярністю в Польщі серед людей різних переконань, його твори становили значну частку продукції польських друкарень.

Людина Ренесансу – це незалежна, політично й економічно активна особистість, головною метою якої є самоутвердження, особистість, яка критично ставиться до

суспільних явищ й водночас сповнена почуття власної гідності, широка за натурою, відкриває глибину і складність людських почуттів, їх витончене вираження. Ці риси людини Відродження так чи інакше відповідали менталітетові польської шляхти, її соціально-політичним амбіціям. Принципи шляхетської демократії, виборності короля, покладені в основу польської державності, підкреслювали значення особистості. Кожен більш-менш значний шляхтич, не кажучи про магнатів, почував себе політичною особою, не рахуватися з якою не можуть ні король, ні представники державної адміністрації. Звідси незалежний характер поведінки шляхтича, його самовпевненість й зарозумілість. Гуманістичний антропоцентризм трактувався ним як традиційне “можновладство” і сваволя, а гуманістичне тираноборство – як захист станових привілеїв. Широке використання шляхтою ідей гуманізму і реформації визначило своєрідність культури польського Відродження, її пов’язаність переважно зі шляхетськими іменами. Разом з тим, кращі досягнення цієї культури за своїм значенням виходять за межі станово-шляхетського мислення, своїм корінням сягають у народ та його культуру.

У XVI ст. польська культура ще більше набуває *світського характеру*, хоча цей процес не був такий масштабний, як на Заході. Він проявлявся в посиленні інтересу до повсякденного життя людини, відкиданні середньовічних аскетичних взірців та їх заміні активною життєвою позицією, посиленні ролі жінки в товариському житті, зверненні більшої уваги на дитину як члена родини. Людина Ренесансу й надалі залишається глибоко віруючою, але релігія вже не проникала так сильно, як раніше, у всі сторони її діяльності.

Ренесанс як культурний стиль не призвів до повної очікуваної реалізації візії гармонійного розвитку людини на засаді погодження земних і вічних цінностей. На зміну йому прийшла нова їх система, сформована на основі розширеного релігійного уявлення про світ, зміцнення позицій церкви в суспільно-культурному житті. Ця система іменується *бароко*. Цей термін виводиться від португальського *barocco*, що означає “вибагливий”, “хімерний” (вважається, що *barocco* – це рідкісна перлина неправильної форми). Спершу його застосовували до мистецтва, згодом ним почали окреслювати сукупність культурних явищ. Бароко виникло в Італії. У Польщі воно охопило кінець XVI – першу половину XVIII ст.

Бароко становило епоху, що розірвала з класично-ренесансними художніми канонами, але водночас була пов’язана з теоретичним і практичним доробком ренесансу і в цьому відношенні – його продовженням. Зберігаючи окремі елементи мистецтва Відродження, бароко було проявом пошуків нових художніх цінностей, з яких найважливішими були такі, що не завжди відповідали ідеалам класичної краси і ренесансної простоти. Цими цінностями були експресивність, емоційність, незвичність, багатство й складність форм світосприймання, ірраціональність змісту і форми. В ідейному відношенні культура бароко пов’язана з контрреформацією, пошуками католицькою церквою нових засобів впливу на віруючих, суспільство загалом. У Польщі ця культура включала в себе яскраво виражені елементи шляхетської культури, окреслюваної терміном “сарматизм” (див. вище).

Першою стадією бароко у мистецтві був *маньєризм* (від італ. *manierismo* – примхливість, химерність). У Польщі вона припадає на кінець XVI – перші десятиріччя XVII ст. Ця і наступні його стадії характеризуються винятковою роллю митців з Італії, які працювали в Польщі на замовлення королів, магнатів та ієрархів католицької церкви.

Велику культурну місію виконували **друкарні**. Центром друкарства був Краків; тут у першій половині XVI ст. діяло сім друкарень, а наприкінці XVI ст. – 14. Поза Краковом у Польському королівстві на зламі XVI-XVII ст. було понад 40 друкарень. У 1578-1662 рр. кількість видань зросла втричі. На території Речі Посполитої у 1564-1600 рр.

єзуїти видали 344 найменування книг, а протестанти силами тільки раковської друкарні впродовж 1600-1638 рр. – понад 200.

Писемно культура польського Відродження і бароко розвивалася латинською і польською мовами. Латина залишалась основною літературною мовою, особливо в галузі науки, з огляду на вироблену нею чітку термінологію. Знання латини було широко розповсюджене в польському суспільстві, зокрема серед магнатів, багатой і середньої шляхти, вищого і середнього духовенства; воно зумовлювало і підкреслювало інтегрованість польської культури в загальноєвропейську. Процес переходу літератури на польську мову відбувався повільно, але неухильно, сфера її застосування розширювалася, сама ж вона ставала жанрово різноманітною. У 1534 р. польською мовою вперше була складена, наскільки відомо, постанова шляхетського сеймику, а 1543 р. – сеймова постанова. У Кракові польською мовою 1538 р. видано Псалтир, 1556 р. – Новий Завіт. Згодом з'явилися повні переклади Біблії: лютеранський 1551 р. у Кенігсберзі, католицький 1561 р. у Кракові, кальвіністський 1563 р. у Бересті, аріанський 1572 р. в білоруському містечку Несвіж, єзуїтський 1599 р. в Кракові. Польською мовою були створені шедеври поезії другої половини XVI ст. Це свідчило, що польська літературна мова на той час вже склалася. Про зростання уваги і значущості польської мови свідчить також поява друком відповідних посібників з орфографії (1551, 1594), тематично повної граматики (1568), словників: латинсько-польського (1564), польсько-латинсько-грецького (1621), фразеологічного (1632), німецько-польського, італійсько-польського тощо.

XVI ст. успадкувало від попереднього рноіоду широко розгалужену на польських землях Корони та за її межами **мережу нижчої освіти**. Йдеться головню про приходські школи в селах, містечках і містах, бо колегіатських, кафедральних і монастирських шкіл було порівняно небагато. На початку XVI ст. більшість приходів Малопольщі і Великопольщі мала ці школи, і є підставити стверджувати, що подібна картина спостерігалася і в інших польських регіонах. У XVI ст. кількість приходських шкіл значно зросла. На початку XVII ст. ними було охоплено понад 90 % католицьких приходів у Малопольщі і Великопольщі, понад 80 % – у Мазовії. Тоді ж у Королівській Пруссії, на Західному Помор'ї, в Любуській землі, Сілезії та Великопольщі майже всі лютеранські приходи мали школи. Те саме можна сказати й про Князівську Пруссію. Діяла й певна кількість кальвіністських, аріанських і чеськобратських шкіл. Навчання в приходських школах і надалі відбувалося рідною мовою, зводилося зазвичай до засвоєння учнями основ релігії та набуття вмінь читати, писати, рахувати, отримання певних відомостей з латинської мови.

У відповідь на суспільні потреби в XVI ст. в містах Королівської Пруссії з'явилися приватні школи нижчого ступеня, які готували дітей з ремісничих, купецьких і плебейських родин до професійної ремісничої, торговельної і службової діяльності. То були польські і польсько-німецькі школи. У 1602 р. тільки в районі приходу лютеранської церкви Діви Марії Гданська таких шкіл налічувалось 10, а в третій чверті XVII ст. у всьому Гданську їх було півсотні, з чого третина – польські, решта – польсько-німецькі.

Новим у XVI ст. була **поява середньої школи**, католицької і протестантської. Програма навчання у ній включала сім вільних мистецтв – тривіум і квадрівіум, викладання яких було пронизане ідеями гуманізму, античною літературною спадщиною, прищеплювало учням кодекс зразків доброчесної поведінки і християнської етики, враховувало культурні досягнення європейського Відродження, зокрема щодо перебування методики навчання. Гуманізація особливо охопила протестантську школу, через що за нею закріпилося найменування гуманістичної. Навчання в середніх школах відбувалося загалом латиною, але також грецькою та національною (польською, німецькою) мовами, а також однією із західноєвропейських. Школи, де на додаток до звичайної

програми викладалися філософія, теологія і, рідше, право, вважалися школами підвищеного рівня, *академічними*, тобто близькими за програмою навчання до академії, під якою розуміли університет.

Першою середньою стала школа, заснована 1519 р. познанським єпископом *Яном Любранським*. У ній після засвоєння семи вільних мистецтв можна було навчатися теології. За іменем її фундатора школу назвали академією Любранського. В останній третині XVI ст. її існуванню почали загрожувати єзуїти, які відкрили в Познані свою середню школу – колегію, переманювали до неї учнів академії і навіть мали намір відкрити в тому ж місті свою академію. Школу Любранського врятував Краківський університет, відрядивши до неї своїх професорів.

Особливо помітно в історію освіти на польських землях вписалися протестантські середні школи. На організацію і програму навчання в них значною мірою вплинули педагогічні ідеї *Філіппа Меланхтона* (1497-1560), соратника М. Лютера, а також *Йоганна Штурма* (1507-1589) – керівника середньої школи-гімназії в місті Страсбурзі від її заснування у 1536 р. аж до його смерті; ця школа була еталоном для кальвіністських, аріанських і, частково, лютеранських шкіл. У ній, зокрема, навчався, будучи ще кальвіністом, майбутній канцлер і гетьман великий коронний Я. Замойський. Найраніше з протестантських середніх шкіл виникла гімназія в малопольському містечку Піньчові (1551). Спершу вона була кальвіністською, а з кінця 1550-х років – аріанською. Після того, як у 1586 р. краківський єпископ викупив Піньчув у нащадків його власника-кальвініста, з дозволу якого ця школа була заснована, вона перестала існувати.

У 1558 р. розпочала свою діяльність лютеранська гімназія в Гданську. Від 1580 р. у ній також викладалися філософія, теологія і право. У 1568 р. на базі приходської школи відкрилася лютеранська гімназія в Торуні. Починаючи з 1584 р., тут навчали філософії та теології. Близько 1580 р. була заснована кальвіністська середня школа в малопольському містечку Левартові. 1588 р. вона стала аріанською; припинила існування 1597 р., після смерті власника Левартова.

З 1535 р. діяла лютеранська школа в Ельблонзі, за програмою навчання вища від приходської. Після того, як у 1598 р. Сигізмунд III дозволив створити в цьому місті середню школу-гімназію, вона стала її базою, причому з правом викладати філософію й теологію. Духовним спадкоємцем Левартовської школи стала *Раковська школа*, згадана вище. Рішення про її відкриття було прийняте на аріанському синоді 1601 р., а реалізоване через два роки. Широко відома в Речі Посполитій і далеко за її межами як академія, школа притягала до себе звідусіль молодь різних визнань, завдяки новочасній програмі і методиці навчання. Закриття школи 1638 р. завдало дошкульного удару по аріанській освіті.

Визначне місце в історії середньої освіти в Польщі належить і *школі чеських братів* у великопольському містечку Лешно, заснованій ними після прибуття до Польщі в середині XVI ст. Упродовж багатьох років її вчителем і ректором був видатний чеський учений і педагог *Ян Амос Коменський* (1592-1670), який, тікаючи від габсбурзьких переслідувань у Чехії, прибув до Польщі 1628 р. На час його діяльності в Лешні припадає написання головних творів, присвячених справі виховання і навчання молоді, таких, зокрема, як *Велика дидактика*, *Дорога світла*, *визначена і котра має бути визначена*. У 1656 р. він назавжди залишив Польщу (до якої ставився з великою симпатією і вдячністю), уникнувши можливої розправи з боку поляків за підтримку короля Швеції Карла X Густава під час шведської навали в Польщу 1655 р.

З протестантськими школами конкурували *єзуїтські колегії*. У першій половині XVII ст. в системі польської освіти вони відігравали визначальну роль, дякуючи великій чисельній перевазі над протестантськими школами та єдиній для всіх колегій програмі

навчання, яка враховувала всі аспекти виховання молоді. Програма, дуже уважно розроблювана з 1584 р. і затверджена у 1599 р. керівництвом ордену, мала назву *Розуміння та організація навчання в Товаристві Ісуса (Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu)*. Звичайно вживали скорочений варіант цієї назви – *Ratio studiorum*). Цей великий за обсягом документ незмінно лежав в основі єзуїтської освіти, не тільки середньої, а й вищої (нижчій освіті, через брак відповідних кадрів вчителів, єзуїти уваги зовсім не приділяли), до розпуску ордену за розпорядженням папи у 1773 р. Рівень викладання в колегіях був високим, завдяки вмілому підбору професійно підготовлених кадрів, використанню найновіших досягнень в галузі методики і науки. У деяких колегіях викладалися філософія і теологія. Створювали єзуїти й семінарії, які готували вчителів для колегій. Перша така семінарія була відкрита в мазовецькому містечку Пултуськ.

У 1588 р. в Кракові з ініціативи професорів університету була створена середня школа, згодом названа *Колегією Новодворського* – від Бартломея Новодворського, котрий 1617 р. матеріально забезпечив її існування. Зокрема, школа готувала молодь для вступу в Краківський університет, під опікою якого вона перебувала; його професори викладали в ній за складеною ними програмою. Її існування послужило університету підставою для того, щоб домогтися у 1634 р. ліквідації створеної в Кракові перед тим єзуїтами колегії як непотрібної з огляду на діяльність останнього.

Подібні до краківської середні школи створив університет у першій половині XVII ст. в ряді інших, переважно польських міст Речі Посполитої. Через це їх іменували академічними, тобто університетськими, колоніями. У колоніях, як і в колегії Новодворського, навчалася порівняно значна кількість молоді з суспільних низів, тоді як в єзуїтських колегіях майже виключно шляхта. За програмою навчання колонії сильно відрізнялися від єзуїтських колегій. Програма останніх мало враховувала національні реалії, була загалом космополітична, а програма колоній спрямовувалася на виховання польського громадянина.

У XVI – першій половині XVII ст. **авторитет Краківського університету** як навчального (і наукового) закладу неухильно знижувався. Спроби провести у ньому структурні реформи, зокрема, впровадити гуманістичну систему навчання, були малоуспішними: гору взяли консервативні тенденції. З університету витіснялися реформаційні впливи. Не пристосована до потреб часу програма студій викликала падіння інтересу до університету серед магнатерії і заможної шляхти. Серед викладачів університету ставало все більше вихідців з міщан. У 1535 р. Сигізмунд I почав надавати шляхетство тим з них, хто пропрацював в університеті 20 і більше років. За студентським складом університет все більше ставав міщансько-плебейським. Різко зменшився приплив молоді на навчання з Сілезії, Німеччини, Чехії, Угорщини, Словаччини. І все ж можна стверджувати, що більша частина культурно-політичної еліти Польщі в XVI – першій половині XVII ст. пройшла через навчання в Краківському університеті, щоправда, переважно на філософському (семи вільних мистецтв) факультеті; на правничому, медичному і теологічному факультетах студентів було небагато.

Віленська академія, відкрита 1579 р. як єзуїтський вищий навчальний заклад із статусом університету для всієї Речі Посполитої, складалася з факультетів семи вільних мистецтв, філософського і теологічного; згодом до її складу входили факультети права та медицини. Розквіт академії припав на 1640-1655 рр.

У 1594 р. папа римський затвердив розроблений з ініціативи Я. Замойського проект відкриття в Замості академії зі статусом університету в складі факультетів семи вільних мистецтв, права і медицини. Задум створити академію Я. Замойський виношував відтоді, як йому не вдалося реформувати закостенілий у схоластиці Краківський університет за правління Стефана Баторія. *Замойська академія* була відкрита 1595 р. і проіснувала до 166

1784 р. Вона надавала ступені бакалавра, магістра, навіть доктора. До 1678 р. керівництву академії вдавалося успішно протидіяти намаганням ієрархів католицької церкви встановити над нею свій контроль.

Чимало польської магнатсько-шляхетської молоді навчалося в закордонних університетах. Найбільше її було в Римському, Болонському і Падуанському університетах. Далі за популярністю йшли німецькі вищі школи – лютеранські Віттенберзька, Ляйпцігська, у Франкфурті-над-Одрою, кальвіністська Гайдельберзька. Не оминали увагою польські студенти кальвіністський Базельський і відкритий 1544 р. лютеранський Кенігсберзький університети. Багато охочих було навчатися в протестантських університетах Нідерландів. Спородично поляки записувалися на заняття у французьких та англійських університетах.

Про результати розвитку освіти в Польщі у XVI ст. можуть свідчити такі дані. На початку XVII ст. в Малопольщі 48 % шляхти і 40 % міщан уміли читати. У Великопольщі тоді ж письменними були 91 % двірської (служилої) шляхти, 78 % багатой і 60 % заможної шляхти, натомість тільки 29 % дрібної і 9 % загородової шляхти. Особливо високописьменною була реформована шляхта. Так, у Краківському воєводстві серед осіб чоловічої і жіночої статі протестантської шляхти письменність становила відповідно 95 і 70 відсотків, серед аріанської – 97 і 80 відсотків.

Розвиток освіти стимулював національну педагогічну думку. У 1551 р. була видана латиною праця професора Краківського університету, міщанина за походженням *Шимона Коцьолека Про школу й академії*, а через сім років – праця польською мовою *Еразма Глічнера Книжки про виховання*. Освітньо-педагогічні проблеми обговорювалися і на сторінках суспільно-політичної публіцистики.

Розвиток польської освіти справляв великий вплив на освітню справу в руських землях Речі Посполитої. Щодо українських земель, то протестанти створили тут мережу шкіл, загальне число яких, враховуючи й нижчі, сягало понад півтораєста. Помітними серед них були аріанські школи у волинських містечках Гоща і Березці, кальвіністські середні школи-гімназії (з викладанням елементів філософії) – в містечках Дубецьк Перемишльської землі та Панівці Подільського воєводства. Особливої слави зажила соцініанська школа в *Киселині* на Волині, куди 1638 р., після закриття Раковської школи-академії, перемістились її педагогічно-наукові сили, протеговані шляхтичами-протестантами Чапличами і Сенютами. Киселинська школа-академія (вона мала теологічний клас) проіснувала до 1644 р., коли була ліквідована за вироком коронного трибуналу.

У закладеній 1576 р. в Острозі *руській колегії* вперше в українських землях до практики кириличної освіти було впроваджено сім вільних мистецтв з арсеналу західного шкільництва. Поєднання традиційної в цій освіті грецької та церковно-слов'янської мови з латиною на тлі супутнього викладання елементів філософії й теології дало підставу згодом іменувати цю колегію *Слов'яно-греко-латинською академією*. Шляхом Острозької академії пішла 1593 р. найавторитетніша на той час з братських шкіл – Львівська, створена 1585 р. У 1609 р. уніатський митрополит *Інатій Потій* (1541-1613), один із засновників уніатської церкви в Україні, заснував при єпархіальному соборі волинського міста Володимир школу гімназійного типу, подібну за програмою навчання до Острозької академії.

На організаційних засадах єзуїтських колегій уперше в практиці православної освіти було взороване училище при Києво-Печерській Лаврі, відкрите 1631 р. її архимандритом *Петром Могилою* (1596-1647). У 1632 р. ця Лаврська школа об'єдналася з Київською братською школою, заснованою 1615 р., на засадах організації навчання, передбачених

П. Могилою. Створена внаслідок об'єднання школа з 1633 р. називалася Києво-братською колегією або *Києво-Могилянською академією*.

XVI – перша половина XVII ст. стали епохою бурхливого розвитку польської **художньої літератури**, головним чином поезії. У першій половині XVI ст. вона майже повністю була латиномовною, згодом латино- і польськомовною, причому питома вага польськомовної зростала і з часом стала визначальною. За стилевим характером ця література була гуманістично-ренесансною і бароковою. Письменниками були переважно вихідці з багатой і середньої шляхти; починаючи з останніх десятиріч XVI ст. все більшу роль в літературному процесі відігравали вихідці з міщан.

Перша половина XVI ст. – золотий період латинської поезії, представлений в основному іменами *Анджея Кишицького* (1482-1537), вельможі, дипломата, гнзненського архієпископа; *Яна Дантишека* (1485-1548) – вихідця з німецьких міщан Гданська, дипломата, вармійського єпископа; *Клеменса Яніцького* (1516-1543) – селянського сина, якого папа в Римі увінчав лавровим вінком як кращого латиномовного поета Європи.

Список визначних письменників, що писали польською мовою, відкриває *Миколай Рей* (1505-1569), який народився в містечку Журавно Руського воєводства. Кальвініст, виразник інтересів середньої шляхти, він сатирично і з моралізаторських позицій зображав сучасні йому суспільні відносини, протиставляючи неробству і розпущеності світської знаті та духовенства ідеал шляхтича, що займається сільським господарством, є зразковим християнином і сім'янином; він оспівував користі від житейських благ, гостро розвінчував схоластику. Всі його твори писані польською мовою, правда, тематично це здебільшого переробки іноземних, зокрема німецьких, видань. До визначніших його творів належать *Коротка бесіда між трьома особами – паном, війтом і плебаном* (тут автор стоїть на боці селянина), *Купець*, *Життя поштивої людини*, *Звіринець*, *Дзеркало*.

Рис. 16. Портрет
Миколая Рея.

Вершиною польського красного письменства доби Відродження була поетична творчість *Яна Кохановського* (1530-1584). Слава про нього вийшла далеко за межі Речі Посполитої. Закінчивши філософський факультет Краківського університету, він навчався також в Італії і Франції. Протягом певного часу був королівським секретарем, після чого усамотився у своєму селі Чарнолесе, де й провів свої кращі творчі літа. Багато писав латиною, але польськомовні твори є найбільш цінною частиною його доробку. Я. Кохановський настільки удосконалив польську поетичну мову, збагатив її лексику і стилістичну образність, що підняв її до рівня інших літературних мов Європи XVI ст. У жанровому відношенні спадщина “сарматського Орфея з Чарнолесе”, як його називали, багатогранна. Це і поеми *Знамено*, *Музи*, *Зузання*, *Сват*, і книги *Пісень*, і *Фрашки* (небагатослівні й влучні сатиричні вірші), і *Трени* (плачі, в яких передано глибоку скорботу автора з приводу передчасної смерті його дочки Уршули), і *Давидів псалтир* (переклад 150 біблійних псалмів, що становив приблизно третину всього написаного поетом польською мовою), і перша польська драма *Відмова грецьким послам* (де на сюжеті про початок Троянської війни показано переваги розумного політичного компромісу), і лірика. Творчість Я. Кохановського пронизана прагненням розкрити психологічну глибину, складність та самоутвердження людської особистості. Вона справила величезний вплив на сучасників та наступні покоління поетів.

Ритм, або польські вірші, написані Миколаєм Семп-Шажинським (1550-1581), були видані щойно 1601 р. Вони насичені релігійно-філософськими роздумами про минулість життя людини, роздвоєної суперечністю між духовним і матеріальним початками у ній. Себастьян Грабовецький (бл. 1543-1607), як і М. Семп-Шажинський, свою поезію присвятив пошукам, розкриттю філософської сутності людини. У *Сотні польських рим* вирішення цієї проблеми він знаходив у квітизмі – католицькому вченні, що проповідувало містично-споглядальне ставлення до дійсності, цілковите покладання на “волю Божу”, байдужість до добра і зла, суспільну безрадість і пасивність. Лукашові Гурницькому (1527-1603), нобілітованому міщанинові, належить один з перших в польській літературі прозаїчних творів – *Польський придворний*, написаний а взірцем італійської *Книги про придворного*. Автор подав ідеал всебічно освіченого шляхтича-гуманіста, торкнувся гострих питань часу, в тому числі про місце жінки в суспільстві.

На останні десятиріччя XVI – першу чверть XVII ст. припадає розквіт міщанської літератури, що характеризувалася посиленою увагою до суспільних питань. У доробку Себастьяна Кльоновича (1545-1602), котрий якийсь час був люблінським бурмістром, особливе місце займають поеми *Мошна Іуди* і *Перемога богів*, спрямовані проти шляхти і магнатів; у них висловлене співчутливе ставлення до селян. Поема *Фліс* реалістично змальовувала сплав зерна по Віслі до Гданська, *Роксоланія* (латиною) оспівувала люд, господарство і побут Червоної Русі, під якою в Польщі від XVI ст. розуміли територію Руського і Белзького воєводств. С. Кльонович відомий також як автор ліричних творів, з яких найкращим є *Надгробні плачі на смерть Яна Кохановського*, складені на манер *Тренів* померлого поета. Виходець із заможних львівських міщан Шимон Шимонович (1558-1629) був автором широковідомих *Ідилій* (*Sielanki*), в яких реалістично показано становище селянства, а шляхта засуджується за жорстоке ставлення до своїх підданих. *Ідилії* насичені українською пісенністю. Львівський міщанин Шимон Зіморівіц (1608-1629) був автором поеми *Роксоланки, або руські дівчата*.

Серед поетів другої чверті XVII ст. широку популярність здобув Мацей Казімеж Сарбєвський (1595-1640), котрий писав виключно латиною і був прозваний “християнським Горациєм” за блискуче наслідування техніки віршування давньоримського поета. У його доробку переважали твори релігійного змісту. Найбільш популярними були *Лісові забави*. У першій половині XVII ст. порівняно інтенсивно розвивалася плебейська література. Її автори, яких нерідко звали *рибалтами* (від чого її назагал іменують *рибалтівською*) – мандрівники зі студентів, учнів, суспільних низів, що в пошуках засобів для існування вдавалися до різних тимчасових заробітків. Їхні твори мали суспільно викривальний характер, якщо й виходили друком, то переважно анонімно. Серед *рибалтівських* комедій на увагу заслуговують *Плебанський похід*, *Альбертус з війни*, *Нужда з бідой з Польщі йдуть*.

Бурхливе політичне життя XVI ст. сприяло розвитку **публіцистики**, на сторінках якої обмірковувалися насувні проблеми Корони і Речі Посполитої. Таким чином формувалася суспільно-політична думка, майже повністю шляхетська. Жанрово вона представлена трактатами, памфлетами, сеймовими промовами тощо. Найвидатнішим суспільно-політичним мислителем був Анджей Фрич Моджевський (1503-1572) – син вїйта з містечка Вольбож (близько Пьотркова). Йому належав трактат *Про виправлення Речі Посполитої* (у 5-ти книгах), присвячений розповіді про звичаї, закони, війну, церкву й освіту. А. Моджевський виклав свої погляди на те, якою має бути Польська держава. Вона, на переконання автора, повинна ґрунтуватися на авторитеті розуму і віротерпимості. Автор був прихильником сильної центральної влади, яка повинна відповідати перед законом. Не оспороюючи поділу суспільства на стани, він ставив питання про правову їх рівність, засуджував надмірну експлуатацію селян, вимагав

заборонити панам судити своїх підданих. Церква, на думку А. Моджевського, має бути підпорядкована державі. Він відрізняв війни справедливі від несправедливих.

Видатним публіцистом був *Станіслав Ожеховський* (1513-1566), за походженням “русин” (українець із шляхетської родини Перемишльської землі). Чудовий стиліст (писав однаково добре польською і латинською мовами) і промовець, він зажив собі славу як послідовний ідеолог шляхти, виразник інтересів католицької церкви, прихильник залежності Польщі від римської курії.

Найбільш відомим публіцистом доби контрреформації був єзуїт *Пйотр Скарга*. Його погляди найповніше висловлені у написаних польською мовою і блискучих за стилем *Сеймових проповідях*, вперше опублікованих 1597 р. П. Скарга талановито викривав хвороби державного устрою Речі Посполитої, виступав прибічником сильної королівської влади, що спирається на магнатів, піддавав гострій критиці шляхту, зокрема за те, що вона зловживала своїми становими привілеями, чим підточувала устої держави. П. Скарга палко і беззастережно захищав католицизм, непримиренно боровся з православ'ям, послідовно підтримував Берестейську унію 1596 р.

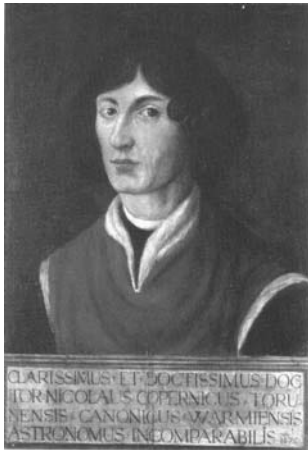

Рис.17. Портрет Миколая Коперника з Музею Ягеллонського університету.

Центром наукових знань залишався Краківський університет. Світову славу здобув астроном і мислитель *Миколай Коперник* (1473-1543). Він народився в Торуні у купецькій родині, освіту здобув у Краківському та італійських університетах, був каноніком. На схилі життя М. Коперник завершив написання своєї основної праці, виданої у рік його смерті в Нюрнберзі, книги *Про обертання небесних тіл* (*De revolutionibus orbium coelestium*), в якій відкинув санкціоновану церквою геоцентричну систему і довів, що Земля та інші планети обертаються навколо Сонця. В історії світової науки це був величезний переворот, одне з найбільших досягнень людського розуму, яке знаменувало крок у звільненні природознавства від пут теології. Недаремно у 1616 р. папська інквізиція проголосила вчення М. Коперника “хибним і цілковито противним Св. Писанню”. Володіючи енциклопедичними знаннями, вчений також багато зробив у галузі інших наук, в тому числі математики і медицини, глибоко цікавився інженерною справою, фінансами, перекладав давньогрецьких авторів латиною, складав поезії грецькою і латинською мовами.

У галузі астрономії і математики відзначився також *Ян Брожек* (1585-1652), професор Краківського університету, палкий прихильник геліоцентричної теорії М. Коперника, збирач і дослідник його наукової спадщини. Важливим досягненням польської наукової думки були твори ідеологів польських братів. Виходячи з того, що істиною є те, що можливо логічно довести, аріани закладали підвалини раціоналістського мислення. Вони постійно підтримували тісні контакти з поступовими осередками на Заході. У Голландії в 1659-1660 рр. їхні головні твори були опубліковані латиною в багатотомній *Бібліотеці польських братів*, дякуючи чому погляди польських аріан відіграли значну роль у розвитку західноєвропейської філософської думки. Видатним логіком був *Адам Бурський* (бл. 1560-1611), автор праць, присвячених вивченню індуктивного методу пізнання.

Виявом зростання інтересу до географії була поява 1506 р. відповідного посібника *Яна із Глогова*. Перші кроки зробила польська картографія, засновником якої був *Бернард Ваповський* (бл. 1450-1535). У 1526 р. він видав велику карту Польщі і західної

Литви, а також карту Сарматії, на якій подано територію від Стамбула до Новгороду Великого і від гирла Одри до гирла Дону.

Значні здобутки, головним чином в XVI ст., мала **історіографія**. Вона продовжувала традиції середньовічного історіописання, зберігала хронікальний, порічний виклад подій (натомість річники уже не велися). Разом з тим, у ній проявилися риси, навіяні гуманістичним впливом, зокрема критичне ставлення до джерел шляхом зіставлення їх інформації, врахування існуючої літератури, посторінково-підрядкові посилання на джерела, намагання розібратися в причинно-наслідкових зв'язках висвітлюваних подій, особливий акцент на тих, що були сучасні авторів, навіть прагнення встановити, в чому полягає ремесло історика та якими є методологічні засади історії. Авторами історичних праць були переважно вихідці з шляхти, а самі праці писалися в основному латинською мовою.

У 1519 р. вийшла друком *Польська хроніка Маця із Мехова* (*Меховіти*; бл. 1457-1523), вихідця з міщан, який зумів здобути освіту в Краківському і Болонському університетах, ставши в останньому доктором медицини, професором і багаторазовим ректором Краківського університету. Оригінальним у хроніці був опис подій за 1480-1506 рр., історія до 1480 р. викладалася за Я. Длугошем. До третьої чверті XVI ст. хроніка була основним посібником з історії Польщі, замінивши в цьому відношенні хроніку Вінцентія Кадлубека. Кращою працею Маця був виданий 1517 р. *Трактат про дві Сарматії, європейську і азійську* – географічний та етнографічно-історичний опис земель між Віслою і Доном ("європейська Сарматія") та Доном і південним узбережжям Каспійського моря ("азійська Сарматія"). *Марцін Бельський* (бл. 1495-1575), кальвініст, був автором *Хроніки всього світу*, виданої 1551 р. польською мовою. Хроніка потім була суттєво перероблена і доповнена автором та його сином Йоахимом, і в такому вигляді видана у 1597 р. під назвою *Хроніка* (виклад подій доведено до 1586 р.).

У 1555 р. була надрукована праця *Марціна Кромера* (бл. 1512-1589) *Про походження і діяння поляків*. М. Кромер був вихідцем із міщанської родини, навчався в Краківському, Падуанському і Болонському університетах, став духовною особою, дослужився до посади вармійського єпископа, упорядкував королівський архів, одержав шляхетську гідність. Зазначена праця була малооригінальною, що не завадило їй стати популярною, замінити як посібник хроніку Маця із Мехова. Натомість оригінальним був опублікований ним у 1575 р. опис сучасної йому Польщі, під назвою *Польща, або про положення, населення, звичаї, установи та публічні справи Польського королівства*.

Найбільш цінною працею *Маця Стрийковського* (1547 – перед 1593), спершу жовніра, згодом приватного службовця і, зрештою, каноніка, була писана польською мовою і видана 1582 р. *Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі*, заснована на великій кількості літописного матеріалу. *Райнгольд Гайдеништайн* (1553-1620) походив з міщанської родини Франконії, освіту здобув в університетах німецьких, французьких і Падуанському, у Польщі був нобілітований, перейшов з лютеранства у католицизм, працював у канцелярії Стефана Баторія і Сигізмунда III. З написаного ним особливої уваги заслуговують книги *Про московську війну* (видана 1584 р.; тут ідеться про Лівонську війну 1558-1582 рр.), *Про діяння поляків від смерті Сигізмунда Августа* (видана 1672 р.; розповідається про події 1572-1603 рр.), *Про життя Яна Замойського* (видана у 1861 р.).

Шимон Старовольський (1588-1656) молодість провів при магнатських дворах. Навчався у Краківському університеті, 1639 р. прийняв духовний сан. Є автором близько 60 праць (писаних переважно латиною), з яких більшість за змістом мають історичний характер. Серед них зокрема такі: *Сарматські полководці* (надрукована 1631 р.), *Сто польських письменників* (1625), *Про славних сарматських ораторів* (1628), *Польща, або*

Історія Польщі

опис положення Польського королівства (1632). Павел Пясецький (1579-1649) походив з нешляхетської родини; навчався в Празькому і Римському університетах, став доктором права. Займав духовні посади – від каноніка до єпископа. Головна його праця – *Хроніка головних подій в Європі* (1645), в якій відображено переважно правління Сигізмунда III і перші роки (до 1638) правління Владислава IV. Тут, зокрема, вміщено матеріал про запорозьких козаків, козацькі повстання і Берестейську унію 1596 р.

У добу Відродження польська **архітектура** розвивалася в руслі впливів ренесансу і пізньої готики, причому остання була поширена більше, ніж ренесанс, особливо в північній частині країни. Ренесанс, в розповсюдженні і популяризації якого в Польщі вирішальну роль відіграли італійські митці, був у ній радше стилем, що приваблював меценатів, до числа яких належали три останні королі Ягеллонської династії, деякі духовні ієрархи, починаючи з примаса Яна Ласького, і магнати. Однією з визначних пам'яток ренесансу є перебудований у 1507-1536 рр. королівський палац на Вавелі в Кракові. Перебудовою керували *Франческо делла Лора* і *Бартоломео Береччі*. Дитинець палацу оточений аркадами на всіх його трьох поверхах; мармурові сходи ведуть до великих зал, у найбільш розкішній з яких – Посольській – стеля була прикрашена касетонами з 193 головами людей різних станів, вирізьбленими з дерева (збереглося лише 30 голів), сповненими ренесансних деталей, але виконаними ще за готичними традиціями; у тій же залі стіни з широкими, гармонійно розміщеними вікнами

Рис.18. Ратуша у Познані.

прикрашали численні фрески, кольорові пічки тощо. Оздоблення зал доповнювали близько 200 виготовлених у Брюсселі гобеленів, які зображали біблійні сцени, звірів тощо. Б. Береччі спорудив на Вавелі й інший шедевр ренесансного мистецтва – Зигмунтовську каплицю (1519-1533) в кафедральному соборі, задуману як мавзолей Ягеллонської династії, що мав засвідчувати її велич і могутність. Незвичайно вдалі пропорції і розміщення купола приковують до себе увагу вже ззовні. Усередині ж на першому плані розміщені надгробки Сигізмунда I і Сигізмунда Августа. Тут мотив великої слави монархів переходить у відчуття урочистої вічності, де смерть не знищує їхніх діянь.

Ренесанс вплинув і на муніципальне будівництво. Великі торгові ряди, споруджені в самому центрі Кракова ще в XIII ст., т.зв. “сукенніце”, у 1556-1560 рр. були ґрунтовно перебудовані під керівництвом *Джованні*

Марія Падовано і Санті Гоччі. Ці архітектори надали будівлі ренесансного характеру. Краківські “сукенніце” стали взірцем для будівничих ратуші в Тарнові і, до певної міри, ратуш в Сандомирі і Хелмно. Найвизначнішою міською ренесансною будівлею була ратуша, споруджена в Познані у 1550-1560 рр. *Джованні Баттіста ді Квадро*. Неповторність ратуші визначається її фасадом, що складається з трьох поверхів лоджій. Ратушу вінчає аттік з трьома вежами.

Засноване у 1580 р. Я. Замойським місто *Замостя* було в Речі Посполитій найбільш масштабним і послідовним твором ренесансної урбаністики. Його будівництвом керував *Бернардо Моранда*. У місті палац магната, ратуша і академія утворили геометричну симетрію архітектурних мас, семантично виділяючи владу, право і знання як основи цивілізованого людського існування.

Перенесення в добу Відродження центру ваги на земне життя людини зменшувало інтерес до спорудження сакральних будівель: їх у той час постало значно менше, ніж у

XV чи XVII ст. Однією з найкращих був новий кафедральний собор, зведений у Плоцьку 1532-1534 рр. архітекторами *Бернардо де Джанотісом* і *Джованні Чіні* на замовлення архієпископа (і поета) А. Кшицького.

В останні десятиріччя XVI ст. до польської архітектури почав проникати стиль бароко. Упродовж півстоліття (1595-1644) його поширення було пов'язане з ім'ям *Джованні Тревано*. Спершу він відбудував понищений пожежею королівський палац на Вавелі, а потім розбудував замок мазовецьких князів у Варшаві у зв'язку з перенесенням сюди головної королівської резиденції. Цей замок як королівський палац набрав монументального вигляду. Твором Дж. Тревано була також перебудова Уяздовського замку-палацу підваршавської королівської резиденції. Оновлений замок став взірцем для багатьох будівель, зокрема, єпископського палацу в Кельцах (1636-1642) і магнатського палацу Тарлів у Подзамчі Пекошовському (1645-1650).

Період бароко був часом інтенсивного сакрального будівництва, мета якого – полонити віруючих розміром, величчю храму та багатством його внутрішнього оздоблення. Монументальний фасад, центрально розміщений купол, що панує над усією спорудою, великий головний вівтар, амвон, розташований так, щоб проповідник міг не тільки словом, а й візуально впливати на паству – усе це риси нової сакральної архітектури. Еталоном для неї став єзуїтський костел у Римі. Перші такого типу костели в Речі Посполитій почали зводити у 80-х роках XVI ст. в Любліні та Каліші. Видатною пам'яткою цього будівництва став костел святих Павла і Петра в Кракові (1597-1630), споруджений головним чином Дж. Тревано.

Ренесанс і бароко вплинули й на **образотворче мистецтво**. Скульптура особливо яскраво була представлена у надгробках. У XVI ст. надгробні зображення вже не сповнені трагічним пафосом або відчаєм, не передають холоду смерті, символіки протистояння земного й вічного життя, а демонструють постаті, котрі в якомусь напівсні, напівлежачи обперлися на руку, ніби тимчасово відпочивають в очікуванні вічної радості. Взірцем такого стилю став надгробок Сигізмунда I в Зигмунтівській каплиці Вавеля. Велика роль у розвитку польської скульптури належала *Дж. Падовано*, прибулому до Польщі на початку 1530-х років. У своїй майстерні в Кракові він творив спершу разом із Дж. Чіні, а від середини XVI ст. – з *Джеронімо Канавезі*. Тут були виготовлені високохудожні надгробки королеви Ельжбети, дружини Сигізмунда Августа, гнєзненського архієпископа Пйотра Ґамрата та інших осіб, похованих у кафедральному соборі на Вавелі. З польських скульпторів XVI ст. відзначився своїми творами *Ян Міхалович*, який виконав надгробки ряду осіб, похованих у Кракові і Познані.

З початку XVII ст. під голландським впливом поширювався новий тип надгробків, які зображали постаті, що молитовно стоять на колінах. Головним чином йдеться про скульптури авторства *Абрагама ван ден Блокке* і *Себастьяна Салі*. Від 1630-х років модними стають бронзові і мармурові погруддя. Найкращі з них належать *Джованні Франческо Россі*. Високу художню цінність має колона Сигізмунда III у Варшаві, спорудження якої було ініційоване Владиславом IV і завершене 1644 р. Колону вінчає статуя Сигізмунда III з хрестом. І колона, і статуя, які стали одним із символів Варшави, виконані італійськими митцями.

Значними були здобутки *живопису*. У 1530-х роках німці *Ганс Дюрер*, брат славнозвісного художника Альбрехта Дюрера, *Дионізій Штуба* і *Антоній із Вроцлава* завершили розпис інтер'єру вавельського королівського палацу. Німець *Ганс Сюс* був автором марійних фресок у краківському костелі на Скалці. Значний вплив справила творчість саксонця *Лукаса Карнаха*, однією з кращих фресок якого була *Мадонна з дітями* у краківському монастирі регулярних каноніків. З майстерні його сина – Лукаса

Молодшого – вийшов цикл портретів членів родини останніх двох королів Ягеллонської династії. Саксонські впливи відчутні в одній з найвідоміших картин анонімного художника (близько 1520 р.), на якій зображено битву під містом Орша, де гетьман Великого князівства Литовського Костянтин Острозький 8 вересня 1514 р. вщент розбив московське військо.

У XVI ст. на терені Малопольщі творили кілька малярів, котрі зазнали на собі впливи А. Дюрера. До них належав анонімний автор розпису вітваря в селі Недзведзь під Сломніками. Одним із найкращих наслідувачів ренесансних форм був маляр *Єжи*, якому приписують, зокрема, фреску *Благовіщення* в краківському костелі Всіх Святих. *Мартін Кобер* з Вроцлава, будучи придворним художником Стефана Баторія і Сигізмунда III, написав виняткові за виразністю їхні та Анни Ягеллонки портрети. У живописі першої половини XVII ст. почесне місце належить *Томмазо Долабеллі*, який багато років працював у Кракові. Він співпрацював з Дж. Тревано при відбудові вавельського королівського палацу, писав полотна для Варшавського королівського замку, які представляли події часу правління Сигізмунда III, портрети королів і картини релігійного змісту. Серед його послідовників помітною є постать *Кишиштофа Богущевського*.

Музика польського Ренесансу поєднувала в собі розвинуту поліфонічну структуру зі слов'янською пісенністю. Визначними тогочасними композиторами були *Миколай із Кракова*, автор багатьох релігійних творів та інструментальних п'єс, *Вацлав із Шамотул*, що полишив по собі багатоголосні твори, *Миколай Гомулка*, який написав 150 мелодій для хору без музичного супроводу на тексти псалмів у віршованому перекладі Я. Кохановського. Близько 1540 р. *Ян із Любліна* склав збірник композиторських розробок польських пісень і танців. У 1543 р. Сигізмунд I заснував на Вавелі постійний хор. Його наступники на польському престолі теж сприяли хоровому співу. Значним поштовхом для розвитку музичного життя стала реформація, яка запровадила колективні співи. Зрештою, і для контрреформації музика виявилася зручним засобом боротьби за душі віруючих. До визначних композиторів першої половини XVII ст. належали *Миколай Зелєнський*, органіст і диригент хору гнєзненського кафедрального собору, автор релігійних композицій. У заснованій Сигізмундом III і підтримуваній Владиславом IV музично-вокальній придворній трупі працював скрипаль і композитор *Адам Яжембський*.

Попередником польського **театру** були вуличні видовища, з яких форми *яселок* (обрядових лялькових вистав зі співом колядок) і *шопки* (балагана, вертепу) розвинулися у зв'язку із святкуванням Різдва, а містерія – у зв'язку з Пасхою. У вуличних видовищах використовувалися також сюжети рибалтівської комедії, яка показувала життя суспільних низів. Найбільшу популярність мали вистави про священика Альбертуса. У другій половині XVI ст. виник шкільний театр – протестантський і католицький. Тематика його репертуару була переважно моралізаторська. Театральне життя відбувалося при королівському та магнатських дворах. У 1637 р. Владислав IV відкрив постійну театральну залу у Варшавському королівському замку, що створило певні можливості для розвитку польського театру. Театр Владислава IV ставив головним чином опери і балети з італійського репертуару; італійці чисельно переважали й у трупі цього театру.